

Op weg naar een post-dienstenmaatschappij

Sinds het moment waarop iemand verzond dat de economische activiteiten best in drieën konden worden verdeeld, nl. primaire, secundaire en tertiaire, zeggen we elkaar na, dat de post-secundaire of post-industriële maatschappij is aangebroken en we er ons op korte termijn aan zullen moeten wennen elkander uitsluitend nog diensten te bewijzen. Het zou evenwel kortzichtig zijn het daarbij te laten. Met het oog op de noodzaak voor onze regeerders om ver vooruit te zien, is reeds op dit moment de vraag gerechtvaardigd, hoe de maatschappij er in de post-dienstenperiode (niet te verwarren met diensten van de Post) zal gaan uitzien. Dit artikel bedoelt een bijdrage in dit inzicht te leveren.

Het eerste teken dat de post-dienstenmaatschappij (in de literatuur voortaan aan te duiden als PDM) niet zo heel lang meer op zich zal laten wachten, valt waar te nemen in de Bondsrepubliek Duitsland. Daar zijn de winkels 's zaterdags na twaalf uur dicht en wordt steeds dringender geëist ze ook vóór twaalf uur dicht te doen. In Nederland lopen we met dit soort zaken altijd wat achter bij Duitsland, maar het is verheugend dat ook wij thans in deze richting beginnen te denken.

Bij de verwezenlijking van de plannen is het natuurlijk wel even oppassen, want behalve winkels zijn er ook nog (steeds meer) bloeiende markten en de mentaliteit daar kennde moet het niet uitgesloten worden geacht dat de marktkoopliden op zaterdag gewoon door blijven verkopen. Dat moet natuurlijk verhinderd worden. Het zou al te dol zijn als men vele zaken die in de winkels niet meer bereikbaar zijn op de markt wél zou kunnen kopen. Aangezien echter marktkoopliden zelfstandige ondernemers zijn die het soms zelfs bestaan gezinsleden in hun bedrijf in te zetten, ligt de oplossing voor de hand. Een kleine wijziging in de definitie van winst en een maximale winstbelasting zal de dynamiek van deze ondernemers wel voldoende dempen.

Een volgende stap in deze richting die eigenlijk nog vóór het zomerreces van de kamer gezet zou moeten worden, is de sluiting van alle horecabedrijven gedurende de avonden en het weekend. De werknemers zijn in deze branche niet anders dan in de detailhandel. Of je nu koffiebonen of kopjes koffie verkoopt, is lood om oud ijzer. Dicht ermee. Hier en daar zal er wel een op winst beluste ondernemer protesteren, maar daar mag niet op worden gelet. Dan is het einde zoek en loopt het hele schema in de war.

Tegen de herfst kan dan worden begonnen met de avond- weekend-sluiting van benzinestations, vliegvelden, ziekenhuizen en kraamklinieken. Hoe het bij de laatste bran-

ches met de patiënten moet is nog niet helemaal duidelijk. Het lijkt echter overdreven om daarvoor een commissie in te stellen. Vergeten mag namelijk niet worden dat van het versneld overlijden van patiënten een heilzame invloed op de bevolkingsgroei uitgaat. Daarvoor mag men best wat overhebben.

In het voorlaatste stadium, dat in het voorjaar van 1976 afgesloten dient te worden, komen de overige categorieën aan bod, advocaten, sinterklazen, musici, kerstmannetjes, voetballers, ministers, hoogleraren, minister-presidenten en andere ongeregelde werkers die vaak ook met de werktijden spotten.

Het sluitstuk vormt het aan banden leggen van het openbaar vervoer. Het personeel in deze bedrijfstak zal dan de dienst aanvangen om 8.45 u. en beëindigen om 16.45 u. 's Middags wordt een uur pauze ingelegd. Zaterdag en zondag wordt er niet gereden. Dat zou na de voorgaande maatregelen ook niet de minste zin meer hebben.

Het is van belang op te merken, dat, indien de voorgaande zaken goed geregeld zijn, er wederom een belangrijke schrede is gezet in de richting van de nulgroei en, zo men mag hopen, zelfs in de richting van het nulinkomen. Dit ligt geheel in de lijn van het denken van de Club van Rome die deze ontwikkeling zonder twijfel zal toejuichen omdat men bij een nulinkomen oneindig lang met de grondstoffen doet en in het geheel geen milieuvervuiling meer kent. Een nadeeltje is wel dat er dan ook geen bevolking meer is om daarvan te genieten. Maar men kan natuurlijk niet alles hebben. Ergens zal er een keuze moeten worden gemaakt. Dat vergt het sociale belang van de werknemer in de dienstensector. Zouden wij daarvoor ons eigen bestaan niet eens overhebben dan is het met onze mentaliteit al even belabberd gesteld als met die van de Romanen die het nota bene heel gewoon vinden, beter gezegd, léuk vinden, om op de in hun landen gebruikelijke zwoele zomeravonden op een terrasje zittend, alsmaar campari-soda's of pastis te laten aandragen door afgesloofde werknemers 1). Sjonge, wat zullen wij deze mensen in 1976 ver vooruit zijn!

LHK

1) Merkwaardigerwijs óók in Rome!

Inhoud

<i>Prof. Dr. L. H. Klaassen:</i> Op weg naar een post-dienstenmaatschappij?	653
Column Parlementaire bestafling, door Drs. P. A. de Ruiter	655
<i>Prof. Dr. A. van der Zwan:</i> Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (I). Conflicterende visie op een omstreden verschijnsel	656
Mededeling	660
<i>Drs. B. Waisfisz:</i> Armoede, gulheid en de gedeformeerde gift	661
Ingezonden Het CPB en de ontwikkeling van de werkgelegenheid (II), door Drs. R. A. de Klerk, Drs. H. B. M. van der Laan en Drs. K. B. T. Thio, met naschrift van Drs. H. den Hartog en Drs. H. S. Tjan	664
Toets op taak De Voorjaarsnota Rijksbegroting 1975, door Drs. N. C. M. van Niekerk	667
Bedrijfseconomie Beslissingsprocedures van de produktie. De hoofdlijnen voor de middellange termijn met behulp van het aggregaatplan (III). Het ontwerpen van een aggregaatplanningmodel, door Drs. K. Boskma en Ir. C. A. Th. Takkenberg	669
Europa-bladwijzer Literatuurkroniek, door Europa Instituut Leiden	673
Ingezonden Concurrerend samenwerken?, door J. Müller, met naschrift van Drs. C. A. M. Mul	674
Boekennieuws Prof. T. T. Patterson: Management theorie, door Drs. F. J. Gosselink	676

Het economisch prolaat der broedschappen had zijn accelerator achter de knudde in de jaargangenkast laten exponentiëlen. Het doet er niet toe wat voor kolder hier staat als u onderstaande bon maar invult.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

ADRES:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkertijen Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek

Balanced International Growth

Bedrijfs-Economisch Onderzoek

Economisch-Technisch Onderzoek

Vestigingspatronen

Macro-Economisch Onderzoek

Projectstudies Ontwikkelingslanden

Regionaal Onderzoek

Statistisch-Mathematisch Onderzoek

Transport-Economisch Onderzoek

Parlementaire bestaffing

De hoorzitting van de vaste commissie voor Economische Zaken uit de Tweede Kamer met de oliemaatschappijen in maart jl. heeft nogal de aandacht getrokken. In de commentaren is ook aangeroerd de feitelijke (on)mogelijkheid van het Parlement en zijn leden om behoorlijk tegenspel te kunnen bieden aan, resp. vat te krijgen op de handel en wandel van het bedrijfsleven, de multinationals met name. Hetgeen de vraag opwerpt: is het Parlement, zijn de leden van de Tweede Kamer, inderdaad zo slecht uitgerust om hun controlerende taak naar behoren uit te oefenen? 1).

De meningen lopen hierover nogal uiteen, ook tussen de Kamerleden zelf. Kamervoorzitter Vondeling bijv. in zijn geruchtmakende interview in *De onderneming* van 25 april jl., is van oordeel dat er door uitbreiding van de diensten van de Kamer zelf, zoals documentatie en bibliotheek, en van de bestaffing van de fracties veel verbeterd is en dat met name de grotere fracties, ook door inschakeling van gespecialiseerde kennis in hun eigen achterban, genoeg mogelijkheden hebben om voldoende geïnformeerd te raken. Anderen, vooral te vinden onder de jongere leden van de Kamer, zijn een andere mening toegedaan. Volgens hen schiet het Parlement schromelijk te kort in de mogelijkheid om problemen grondig uit te zoeken. Er mag dan weliswaar een stuk politieke onwil ten grondslag liggen aan de geringe bereidheid van sommige politieke partijen om voor bepaalde problemen een zo intensief mogelijk gebruik te maken van de parlementaire rechten (het recht van enquête met name), het is niet uitgesloten dat deze terughoudendheid ook schuilt in het besef dat door gebrek aan hulpmiddelen, mankracht vooral, de voorbereiding nooit voldoende zal kunnen zijn om zich op gedegen wijze te kunnen inwerken in alle details van het probleem in kwestie.

Men kan tegenwerpen dat het onzin is dat politici op de terreinen van de Kamercommissies, waarin zij opereren, kennis hebben van elk detail van ieder probleem dat zich daar afspeelt en dat zij, zoals Vondeling in het interview ook stelt, zich moeten kunnen verlaten op

goede hulpkrachten. Feit is echter dat zij, omdat zij zich tijdens commissievergaderingen niet door die hulpkrachten mogen laten bijstaan 2), ter voorbereiding van zo'n vergadering (een mondeling overleg met een minister bijv.) wel gedwongen zijn om zich snel en ad hoc in te werken in de details van de te bespreken onderwerpen. Daarvan komt vaak weinig terecht, gelet op de vele andere zaken waarmee zij bezig zijn. Resultaat: de vergadering in kwestie wordt slechts door weinigen bijgewoond, omdat het merendeel van de leden zijn tijd wel beter kan gebruiken dan voor Piet. Snot te zitten bij een discussie over zaken, waarin het zich niet heeft kunnen inwerken. En iedere vergelijking met de kwaliteit van hoorzittingen in de Verenigde Staten gaat dan ook mank, vanwege het feit dat de commissies van Huis en Senaat, maar ook de individuele leden aanzienlijke budgetten tot hun beschikking hebben voor het aantrekken van stafleden 3).

Het Nederlandse parlement ontbreekt het echter te enenmale aan voldoende bestaffing. Kamerleden moeten een onevenredig groot deel van hun tijd besteden aan het persoonlijk uitzoeken van de details van bepaalde zaken en het onderhouden van contacten met organisaties en partijen in het politieke krachtenveld. Ten nadele van andere zaken én andere contacten. De diensten van de Kamer en de staven van de fracties hebben inderdaad in de afgelopen jaren behoorlijke uitbreiding ondergaan. Het blijft echter onvoldoende. Eén voorbeeld: de grootste fractie, die van de Partij van de Arbeid, heeft zo'n twintig medewerk(st)ers in dienst. Het overgrote deel daarvan wordt „opgesoupeerd” door assistentie in de sfeer van administratieve, secretariaats-, documentatie-, ombuds- en voorlichtingswerkzaamheden. Het aantal stafmedewerkers, dat fractiecommissies en fractie-

leden kan helpen bij de voorbereiding op hun gespecialiseerde taken bedraagt niet meer dan acht, en dat op een fractie die 43 leden telt! Waaraan het Kamerleden ontbreekt is voldoende gekwalificeerde krachten, die hun op de vele terreinen waarop zij werkzaam zijn (zelfs in de grotere fracties waar enige arbeidsverdeling mogelijk is), helpen bij het uitspitten van die tientallen zaken die aan de (politieke) orde van de dag zijn en het aandragen van materiaal ter voorbereiding van hun politieke stellingen. Niet ter wille van die Kamerleden zelf, maar ter wille van het optimaal functioneren van de parlementaire democratie.

Betekent het voorgaande nu dat de Kamer en dat individuele Kamerleden het bij voortdurende moeten afleggen tegen hun tegenspelers in het politieke en maatschappelijke krachtenveld, departementen, bedrijfsleven enz.? Allerm minst. Er zijn voorbeelden te over van individuele Kamerleden die — ook publiekelijk — hun zaakjes blijken te kennen en succes weten te boeken. Maar uitgerend zij zullen de eersten zijn om te erkennen dat zij daardoor noodgedwongen sommige andere taken hebben moeten laten rusten en daaraan onvoldoende aandacht hebben kunnen schenken.

Daarin zal pas verbetering kunnen komen als ook de meerderheid van de Kamer zelf inziet dat de Nederlandse samenleving voor de verbetering van de kwaliteit van het werk van de Staten-Generaal best wat meer geld mag overhebben.

1) D.w.z. controlerend in de meest ruime zin, dus niet alleen met betrekking tot de regering.

2) Ministers en staatssecretarissen mogen dat daarentegen wel en maken van die mogelijkheid dan ook inderdaad vaak gebruik.

3) Leden van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden hadden in 1974 volgens mijn informatie elk \$ 195.000 per jaar ter beschikking voor het aantrekken van eigen administratieve krachten en stafleden.

Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (I)

Conflicterende visies op een omstreden verschijnsel

PROF. DR. A. VAN DER ZWAN

*Volgens Prof. Dr. A. van der Zwan, hoogle-
raar in de commerciële economie aan de Erasmus
Universiteit Rotterdam, is mede onder invloed
van de internationalisering van de economie de
kapitaalintensiteit ook in Nederland te sterk ge-
stegen; het vermogen van de markt om de afzet
te kunnen opnemen is te kort geschoten. Mede
hierdoor daalde de kapitaalproductiviteit en het
rendement op vermogen. Dat rendement kan
zijns inziens worden verbeterd door een toename
van de bezettingsgraad, hetgeen noopt tot een be-
heersing van de investeringen en een marktorde-
ning. Een matiging van de loonkostenstijging
zonder meer, zou dan averechts kunnen uitwer-
ken omdat via een vermindering van de vraag de
bezetting nog verder kan teruglopen. Prof. Van
der Zwan komt tot deze conclusies door middel
van twee artikelen. In het eerste artikel dat deze
week wordt afgedrukt, zet hij aan de hand van in-
ternationale studies uiteen dat vooral in de loop
van de jaren zestig de daling van het rendement
een extra accent heeft gekregen.*

1. Inleiding

De daling van het rendement op in bedrijven geïnvesteerd vermogen is langzamerhand gemeengoed geworden van Nederlandse economen en niet alleen van hen. In de in Nederland gevoerde discussie over dit verschijnsel, wordt de toon gezet door uitspraken van het Centraal Planbureau in de jaarlijkse verslaggeving over de economie van de laatste jaren en door de recente studie van Den Hartog en Tjan (1). Daarin komt de nadruk te liggen op een te sterke stijging van de totale loonkosten per man-uur.

Smulders (2) die zich in een vroegtijdig stadium (1972) met dit vraagstuk heeft beziggehouden, kwam tot eenzelfde diagnose. Stikker (3) — ook iemand van het eerste uur — betrok daarentegen een veel genuanceerdere stelling. In zijn visie komen uiteenlopende determinanten aan bod. De ernstigste consequentie van macro-economische aard zou volgens de model-uitkomsten van Den Hartog en Tjan gevormd worden door het verschijnsel van de diepte-investeringen en de daaruit resulterende bedreiging van de werkgelegenheid.

In financiële kringen wordt de aandacht gevestigd op de verslechtering van de financiële structuur van de ondernemingen: als gevolg van de daling laat het rendement op (eigen) vermogen te weinig ruimte voor de vorming van risico-dragend vermogen door de onderneming zelf. Dit effect van de daling van het rendement is zeer plausibel te achten, en vindt

ook steun op empirische gronden. In een recent onderzoek is namelijk aangetoond, dat (Nederlandse) industriële bedrijven met een lager rendementspeil een ongunstiger verhouding vreemd : eigen vermogen hadden, dan bedrijven met een hoger rendementspeil (4). De perikelen worden in deze visie van financiële huize verergerd door de lage beurskoersen die een beroep op de kapitaalmarkt door nieuwe emissies van aandelen onaantrekkelijk maken.

Het is niet zonder meer duidelijk hoe beide diagnoses met elkaar in overeenstemming te brengen zijn: het hoge niveau der investeringen in de jaren 1970—1973 enerzijds en de financieringsproblemen anderzijds. De meest gehoorde verklaring is deze: de financiering heeft plaatsgevonden door het versterkt aantrekken van vreemd vermogen (kredieten van banken en leningen van institutionele beleggers). De verhouding vreemd : eigen vermogen van de ondernemingen is diensgevolge weliswaar nog verder verslechterd, maar in de achterliggende jaren van sterke economische groei werd daaraan goeddeels voorbijgegaan, zowel door de ondernemers als door de kapitaalverschaffers. De scherpe conjuncturele teruggang, gevoegd bij het perspectief van een veel gematigder groei, zou hen de ogen geopend hebben voor de gevaren van deze ontwikkeling. Naar veler inzicht is onder de huidige verhoudingen het schild van het eigen vermogen reeds te dun geworden voor het opvangen van financiële klappen.

Het beeld wordt gecompliceerd door de stijging van de rentestand gedurende de laatste jaren. De interestlast van de onderneming, uitgedrukt als fractie van haar totale schulden, ondervindt daarvan eerst met vertraging de gevolgen. Het is evenwel niet denkbeeldig dat de verandering in de lasten van het vreemde vermogen de verandering in het rendement op het totale geïnvesteerde vermogen, gaat overtreffen. Dan gaat een z.g. negatief leverage-effect optreden en komt het rendement op eigen vermogen nog sterker onder druk te staan. Welke druk te zwaarder is voor ondernemingen met een ongunstige verhouding van vreemd en eigen vermogen.

Het Nederlandse denken over deze vraagstukken wordt beheerst door overwegingen die structureel van aard zijn en waarin nauwelijks ruimte gelaten wordt voor conjuncturele invloeden. Uiteraard kan men de invloed van de conjunctuur niet helemaal negeren, maar de teneur is dat wij hier duidelijk te doen hebben met een structureel verschijnsel, waarvan we de wortels in het midden der jaren zestig moeten zoeken: een

1) H. den Hartog en H. S. Tjan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Centraal planbureau, Occasional Papers, No. 2/1974.

2) Dr. A. A. J. Smulders, het rendement als macro-economisch kerngegeven, *Maandschrift Economie*, No. 6, maart 1972, blz. 239-285.

3) Ir. A. Stikker, *Mens en industrie op een tweesprong: investeringsklimaat in Nederland en Europa*, *De Ingenieur*, jrg. 83, No. 49, december 1971, blz. 926-938.

4) Norman Toy en anderen, A comparative international study of growth, profitability, and risk as determinants of corporate debt ratios in the manufacturing sector, *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 1974 Proceedings, november 1974, (Exhibit 2).

te snelle stijging van de arbeidskosten werd toen in gang gezet. Voor een zo ingrijpend verschijnsel is de verklaring in deze vorm mager te noemen.

Het is daarom verfrissend om kennis te nemen van een meer internationaal gerichte discussie over dit vraagstuk. In de eerste plaats omdat in deze discussie de daling van het rendement niet als onomstotelijk gegeven wordt aangenomen. Deze mijns inziens gezonde scepsis duikt op in zinnen als: „Is the decline a statistical artefact?“, „Profit-crisis: Myth or reality“ en „Profits; an incredible half-century of stability“.

Verrassend is het om dan toch geconfronteerd te worden met een omslag in de ontwikkeling, die in het midden der jaren zestig gesitueerd kan worden. Structurele verschijnselen vragen om een verklaring in termen van structurele oorzaken. Het is vooral dit punt, dat een meer internationale gerichte studie kan bijdragen tot het inzicht in wat structurele, conjuncturele en incidentele verschijnselen zijn.

De directe aanleiding voor het schrijven van dit artikel is de deelname aan een internationale conferentie, die op het initiatief van MIT op 18 en 19 maart jl. in Londen gehouden werd 5). Deze conferentie was geheel gewijd aan de vraagstukken, die samenhangen met de meting van het rendement op vermogen.

2. Begrippen en overwegingen bij de bepaling van rendement op vermogen

Het is duidelijk, dat de „ruwe data“, die statistieken opleveren met betrekking tot het rendement op geïnvesteerd vermogen, misleidend kunnen zijn. Boekhoudkundige conventies die bij het vervaardigen van statistieken gehanteerd worden, corresponderen niet altijd met economische begrippen. De daaruit resulterende verschillen in waarderingsgrondslagen, bevatten niet alleen constante, maar ook fluctuerende bias-componenten. Deze laatste fluctuaties zijn afhankelijk van het verschil in beweging in een aantal belangrijke economische grootheden, zoals het verloop in de prijzen, voorraden e.d. Het is opvallend hoezeer voor de begripsvorming wordt teruggegrepen op literatuur van oudere datum. Verwijzingen naar publikaties van Henry C. Simons 6) en Nicholas Kaldor 7), zijn hiervoor illustratief.

Als economische grondslag voor de inkomensbepaling van ondernemingen, wordt meestal als uitgangspunt gekozen het maximale geldbedrag dat een onderneming aan de verschaffers van het vermogen kan uitkeren. Dit uitgangspunt geldt uiteraard niet zonder meer. In de voorwaarden die daarbij gesteld kunnen worden, komen drie varianten naar voren:

1. zonder de waarde van haar kapitaalgoederen aan te tasten;
2. zonder haar vermogen tot de afzet van goederen en diensten aan te tasten;
3. zonder haar relatieve vermogenspositie aan te tasten.

Indien men aan deze voorwaarden operationele inhoud wil toekennen, dan dienen daarbij de volgende elementen in het geding te worden gebracht.

Ad 1. Ter bepaling van de economische 8) afschrijvingen als compensatie van het verbruik van kapitaalgoederen in het productieproces, zijn de volgende grootheden van belang:

- de economische levensduur van de kapitaalgoederen, en
- de prijsontwikkeling van de kapitaalgoederen.

Op basis van deze beide grootheden, kunnen de economische afschrijvingen tegen vervangingswaarde worden bepaald. Gelet op de verschillen in levensduur en prijsontwikkeling zal voor een accurate berekening van de economische afschrijvingen, op zijn minst onderscheid gemaakt dienen te worden naar grond, gebouwen en machines (incl. transportmiddelen en andere outillage voor productie).

Ad 2. Voorraadfluctuaties spelen een belangrijke rol in tal van bedrijfstakken. Op economische gronden dienen nominale winsten op voorraden buiten het inkomen van de onder-

neming te worden gehouden. Ook hier zal ter wille van een accurate berekening verschil gemaakt moeten worden naar de aard van de goederen die in voorraad worden gehouden, t.w. grondstoffen, half-fabrikaten en gereed produkt.

Ad 3. Het vermogen van ondernemingen neemt toe als de prijs van de kapitaalgoederen toeneemt. Zouden de prijzen van alle goederen en diensten over de gehele linie ongeveer dezelfde beweging laten zien, dan verandert er in wezen niets in de vermogenspositie van de onderneming. In elk geval zou er niets veranderen in het bedrag, dat zij maximaal kan uitkeren zonder haar vermogen aan te tasten. De zaak komt anders te liggen indien een stijging van het algemene prijspeil disproportioneel uitwerkt t.a.v. de verschillende categorieën goederen. Naar de mate waarin bijvoorbeeld kapitaalgoederen sterker in prijs stijgen dan overeenkomt met het algemene prijspeil, zou men van een reële vermogenswaardestijging kunnen spreken. Indien er een ontwikkelde markt voor tweedehands kapitaalgoederen zou bestaan, kan de onderneming deze vermogenswaardestijgingen ook realiseren. Een vergelijkbare redenering gaat op voor de waardestijgingen van voorraden. Deze reële waardestijgingen dienen in de conceptie van Simons (op. cit.) dan ook tot het inkomen gerekend te worden. Als consequentie van deze opvatting, zouden reële waardedaalingen in mindering gebracht dienen te worden.

Ter completering van de overwegingen die betrekking hebben op de inkomenszijde, dienen nog twee verschijnselen te worden genoemd: de veranderingen in de financiële structuur en de belastingheffing. In vrijwel alle westerse landen blijkt de financiële structuur van ondernemingen te zijn gewijzigd. Indien men nu een consistent beeld wil krijgen van de bedragen die de onderneming aan haar vermogensverschaffers kan uitkeren, dan kan men zich beter baseren op het totale kapitaalinkomen dan op de afzonderlijke delen daarvan. De verdeling van dit totaal over de verschaffers van vreemd en eigen vermogen, blijft uiteraard een vraagstuk van theoretisch en praktisch belang. De belasting op het inkomen van de onderneming, sluit onmiddellijk aan op het bedrag dat kan worden uitgekeerd. De grondslagen van de belastingheffing kunnen in de loop van de tijd wijzigingen ondergaan, evenals de tarieven e.d. Een goed inzicht in de effectieve belastingdruk, wordt eerst verkregen door de werkelijk betaalde belasting te relateren aan een op economische gronden bepaald inkomen. Bijzondere aandacht dient in dit verband te worden geschonken aan de belastingfaciliteiten. Vervroegde afschrijvingen e.d. kunnen de effectieve belastingdruk aanmerkelijk doen verschillen van de theoretische. De benadering van de vermogenszijde van het vraagstuk dient uiteraard consistent te zijn met die van de inkomenskant.

Indien men de afschrijvingen benadert als effectieve depreciatie tegen vervangingswaarde, dan dient men ook bij de opbouw van de kapitaalgoederenvoorraad zodanig te werk te gaan, dat een schatting verkregen wordt van de effectieve voorraad tegen vervangingswaarde. De schatting van de afschrijvingen en de omvang van de kapitaalgoederenvoorraad is op te vatten als een duaal vraagstuk. Zonder inzicht in de economische levensduur van de verschillende categorieën kapitaalgoederen en het verloop in hun prijzen, valt dit vraagstuk niet op te lossen. Voor de voorraden, die tot de „physical capital stock“ gerekend worden, geldt een vergelijkbare werkwijze.

Wij willen met deze korte uiteenzetting niet de indruk wek-

5) Conferentie georganiseerd door de hoogleraren Everett Hagen en Daniël Holland van Sloan School of Management.

6) Henry C. Simons, *Personal income taxation: the definition of income as a problem of fiscal policy*, University of Chicago Press, 1938.

7) N. Kaldor, *An expenditure tax*, Allen and Unwin, 1955.

8) Aan de bepaling van afschrijvingen, ook al gebeuren zij op basis van vervangingswaarde, blijven fictieve elementen kleven. Kapitaalgoederen zijn aan voortdurende veranderingen onderhevig wat hun kwaliteitskarakteristieken betreft, zodat het begrip „vervangingswaarde“ slechts benaderd kan worden. Identieke vervanging komt immers vrijwel niet voor.

ken alle methodologische problemen, die zich op theoretische gronden bij de bepaling van het ondernemingsinkomen en vermogen laten bedenken, ook maar te hebben aangestipt of de belangrijkste daarvan meer dan globaal te hebben uiteengezet. Onze beperkte doelstelling in deze, is een overzicht te bieden van de belangrijkste overwegingen van economische aard die in het geding gebracht worden bij de meting van het rendement op vermogen. Opmerkelijker dan het naar voren brengen van deze overwegingen, is dan ook het feit dat onderzoekers in verschillende landen de moeizame arbeid, die het voorhanden zijnde statistische materiaal en meer economisch gefundeerde opvattingen gescheiden houdt, niet uit de weg blijken te gaan. In de volgende paragraaf willen we van die arbeid en zijn uitkomsten enige indruk geven.

3. Beschikbare data en daarop uit te voeren bewerkingen

De data die als uitgangspunt voor de schattingen in aanmerking komen, zijn tweëerlei:

- nationale-rekeningenstelsels, waarbinnen de rekening van de sector bedrijven of vennootschappen, dan wel die van de sector industrie, als uitgangspunt kan worden genomen;
- „individuele” bedrijfsgegevens, ontleend aan de gepubliceerde jaarrekeningen, dan wel aan de fiscale aangifte-gegevens 9). In vele landen blijken deze gegevens (in geaggregeerde vorm) in officiële statistieken te worden bijgehouden, zoals dit ook voor ons land geldt.

Deze bronnen verschillen in de aard van de grootheden die eraan kunnen worden ontleend, alsook in de mate van desaggregatie die er op kan worden toegepast.

De nationale-rekeningenstelsels zijn beperkt tot een aantal kerngegevens, zowel m.b.t. de inkomens- als de vermogenszijde. Gegevens over het werkkapitaal van ondernemingen ontbreken daarin volledig, zoals de liquide middelen, saldo van debiteuren en crediteuren enz. De „individuele” bedrijfsgegevens zijn in de regel veel gedetailleerder en omvatten de belangrijkste balansposten alsmede de posten van de winsten en verliesrekeningen van de bedrijven. Worden deze gegevens aan officiële statistieken ontleend, dan zijn de mogelijkheden van desaggregatie ook hier beperkt en verdienen zij de naam van individuele bedrijfsgegevens eigenlijk niet. Er doet zich m.b.t. dit materiaal evenwel een aantal opmerkelijke ontwikkelingen voor. De nationale bureaus voor de statistiek in verschillende landen entameren — al of niet in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen — deelstudies naar bedrijfssectoren- of takken, waarvoor zij enerzijds op hun grondmateriaal kunnen terugrijpen en anderzijds aanvullende data verzamelen. Gegevens uit gepubliceerde jaarverslagen, worden in verschillende landen door aan de universiteit verbonden instituten in z.g. databanken opgeslagen. Deze werkelijk individuele vastleggingen gaan terug tot de jaren vijftig. Dergelijke data-banken zijn bijvoorbeeld operationeel in Engeland (London School of Economics), Duitsland (Universiteiten van Bonn en Kiel) en Zweden (Stockholm School of Economics). Zij vormen een bron van schier eindeloze analyses, die zowel op methodologische- als op praktische vraagstellingen gericht zijn. In feite gaan beide soorten analyses hand in hand, want de inzichten in de validiteit en betrouwbaarheid van het materiaal nemen voortdurend toe, zodat de mogelijkheden ervan voor bepaalde vraagstellingen steeds beter getaxeerd kunnen worden.

De voordelen van de individuele vastlegging van bedrijfsgegevens, liggen op het vlak van de analyse-mogelijkheden. Op dit materiaal kunnen niet alleen gemiddelden of totalen worden berekend, maar ook kengetallen worden geschat als „percentage bedrijven met negatief/positief resultaat” enz. Hierdoor is een meer genuanceerde beschrijving van verschijnselen mogelijk.

- Op grond van de kenmerken van bedrijven kunnen classificaties en groeperingen worden aangebracht, die voor het aanwijzen van achtergronden van verschijnselen van door-

slaggevend belang zijn: homogene groepen resp. contrast-groepen.

- Ontwikkelingen in de tijd kunnen worden gediagnosticeerd als ontwikkelingen die zich over de hele linie voor doen of die zich in deelgroepen van bedrijven afspelen (divergenties).

Leveren de gegevens ontleend aan nationale-rekeningenstelsels vooral kengetallen die licht werpen op macro-economische ontwikkelingen, de individuele bedrijfsgegevens daarentegen lenen zich uit hun aard voor bedrijfseconomische analyses. Als zodanig vullen zij elkaar op waardevolle wijze aan. Al was het alleen maar ter wille van een vertaling van het economisch beleid door de overheid in op het bedrijfsleven gerichte maatregelen. In het volgende, ontlent wij een aantal kwantitatieve gegevens aan de in tabel 1 genoemde studies. Aan de hand van de bevindingen in deze studies, zullen we een indruk trachten te verkrijgen van het relatieve belang van de in par. 2 weergegeven overwegingen.

Tabel 1

Auteur (land van studie)	Data bron	Periode	Waarderingsgrondslag	Sector
Nordhaus (VS) a)	Nat. Rek.	1948-1973	Economisch	Bedrijven (vennootschappen)
King (VK) b)	Nat. Rek.	1956-1973	Economisch	Industrie (excl. staal)
Jenkins (Canada) c)	Individuele bedrijfsgegevens (statistieken)	1965-1971	Economisch	Industrie totaal
Albach c.s. (West-Duitsland) d)	Individuele bedrijfsgegevens (jaarverslagen)	1960-1973	Historische aanschafprijzen (correctie voor stille reserves)	Ter beurze genoteerde industriële bedrijven

a) William D. Nordhaus, *The falling share of profits*, *Brooking Papers on Economic Activity*, 1:1974, blz. 169-208.

b) Mervyn A. King, *The United Kingdom profits crisis: myth or reality?*, *The Economic Journal*, maart 1975, blz. 33-54.

c) Glenn P. Jenkins, *The impact of inflation, taxation, and accounting practices on the evaluation of private and social rates of return to capital in Canada*, Memorandum, 1975.

d) Horst, Albach en anderen, *The rate of return on equity of german corporation 1960-1973*. Nota van het Instituut für Gesellschafts- und Wirtschaftswissenschaften der Universität Bonn, 1975.

Winstinkomen en overig kapitaalinkomen

De netto-interestlasten van vennootschappen in de Verenigde Staten (Nordhaus, op. cit.) blijken van 1948—1973 te zijn vertwintigvoudigd. Het vreemde vermogen over dezelfde periode blijkt slechts te zijn verachtvoudigd, zodat de rentevoet nominaal ongeveer 2,5 zo hoog is komen te liggen 10). Betrokken op een meer recente tijdsperiode, die tevens een vergelijking met het Verenigd Koninkrijk (King, op. cit.) mogelijk maakt, wijst het volgende uit.

Tabel 2. Interestlasten als percentage van de berekende economische winst a)

	VS (bedrijven) b)	VK (industrie) c)
1956/1960	6,7	3,6
1969/1971	26,4	12,6

a) Ná economische afschrijvingen en excl. nominale winsten op voorraden en kapitaal-goederen; maar vóór belasting.

b) Nordhaus, tabel 2.

c) King, addendum.

9) Op het individuele karakter van deze gegevens, die overigens ook wel t.b.v. de nationale rekeningen worden gebruikt, komen wij nog terug.

10) Nordhaus, tabel 2 en 5 en voetnoot op blz. 171.

Voor West-Duitsland (Albach, op. cit.) 11) indiceren de uitkomsten over een periode van ongeveer 10 jaar (1960/1964 - 1969/1973) een toename van de interestvoet met bijna 20% bij een toename van het vreemde ten opzichte van het eigen vermogen met ca. 50%. Het betreft hier ongewogen gemiddelden per bedrijf.

Afschrijvingen op economische grondslag

De studies die hierover informatie verschaffen, leveren op het eerste gezicht verrassende uitkomsten. Het blijkt namelijk dat de afschrijvingen, die de fiscus op basis van de aanschafwaarde toestaat, niet noodzakelijkerwijze lager liggen dan de economische afschrijvingen. De ontknoping schuilt in de door de fiscus aanvaarde afschrijvingstermijnen, die niet onaanzienlijk korter blijken te zijn dan de economische levensduur der activa. Jenkins verschaft op dit punt de meest uitvoerige documentatie. Zijn berekeningen zijn uitgevoerd voor 20 bedrijfstakken afzonderlijk en betrokken op 3 categorieën kapitaalgoederen (gebouwen, installaties, machines/uitrusting) 12).

Over de periode 1965/1971, blijken de fiscale afschrijvingen ca. 13% hoger te liggen dan de door hem bepaalde economische afschrijvingen. In de VS blijken de fiscale spelregels in de loop van de tijd sterk aan verandering onderhevig te zijn geweest. In de jaren 1948/1960 blijkt 15% minder dan de economische afschrijvingen fiscaal te zijn toegestaan, in de jaren zestig 2 à 3% meer en in de jaren zeventig 3% minder 13).

Voorraadwaardering

Nominale winsten op voorraden, blijken aanzienlijke vormen aan te nemen. Uitgedrukt in de berekende economische winst, belopen deze de volgende bedragen:

Tabel 3. Nominale winsten op voorraden als percentage van de berekende economische winst

	VS a)	VK b)	Canada c)
1956-1960	2,6	4,3	
1969-1973	12,6	36	6,5 (1965-1971)

a) Nordhaus, tabel 3.
b) King, tabel 1.
c) Jenkins, tabel 3.

De sterke inflatie van de afgelopen jaren, laat zich hier ten volle gevoelen, in het bijzonder in het VK. Van zeer groot belang is nu de vraag in hoeverre deze winsten op voorraden als louter inflatoire, dan wel als reële waardeinstijgingen zijn te beschouwen. Alleen uit het materiaal van King kan een schatting worden afgeleid van de reële vermogenswaardeinstijgingen, die in de zogenaamde „Stock Appreciation” (SA) begrepen kunnen zijn. Deze schatting kan worden verkregen door de SA, gewaardeerd tegen de vervangingswaarde te vergelijken met de waardering tegen een algemene prijsindex. Voor de jaren 1956—1960 blijkt de SA (vervangingswaarde) onvoldoende ter compensatie van de waardevermindering van het geld. Daartoe zou ca. 40% meer afgetrokken hebben moeten worden. Dit additionele bedrag beslaat ca. 2% van de economische winst. In het recente tijdvak 1969/1973, blijken de kaarten anders te liggen. De SA (vervangingswaarde) overtreft de inflatoire winst op voorraden en wel met ca. 15%. Dit correspondeert met ca. 5% van de berekende economische winst 14).

Reële waardeinstijgingen van activa

Nordhaus komt voor de VS tot de uitspraak dat over de gehele periode 1948/1973 ca. 1/3 van de nominale winsten op activa en voorraden reële winsten zijn, d.w.z. dat waardering van de activa tegen vervangingsprijzen meer bedroeg dan no-

dig was om de waarde der activa te handhaven met oog op bewegingen in het algemene prijspeil 15). De reële waardeinstijging der activa komt overeen met een bedrag ter waarde van ruim 9% van de economische winst over de gehele periode. Wij moeten volstaan met deze wel zeer globale aanduiding, omdat de informatie van Nordhaus niet verder strekt. Het staat geenszins vast, dat deze verhoudingen over de gehele periode constant zijn geweest. Veeleer moet verwacht worden, dat zich in de tijd gezien, heftige fluctuaties hebben voorgedaan. De nominale winsten op kapitaalgoederen bedroegen in de periode 1956—1960 namelijk 1,85% van de kapitaalgoederenvoorraad tegen vervangingswaarde, terwijl dit getal voor de periode 1969/1973 3,65% bedraagt, ofwel het dubbele 16).

Jenkins komt voor Canada tot andere conclusies. Gerekend over de periode 1965—1971, heeft hij berekend dat de activa door waardering tegen vervangingsprijzen, een reële waardedaling hebben ondergaan. Deze waardedaling belooft ca. 6% van de berekende economische winst over deze periode 17).

Effectieve belastingdruk

De fluctuaties in de belastingdruk kunnen het best tot uitdrukking worden gebracht door de betaalde belasting uit te drukken als een fractie van de berekende economische winst (d.i. winst vóór belasting). Nordhaus en King geven hierover detail-informatie:

Tabel 4. Belastingdruk (%) t.o.v. de berekende economische winst

	VS a)	VK b)
1956/1960	52,0	35
1969/1973	55,3	26,5

a) Nordhaus, tabel 2.
b) King, tabel 1 en AIII.

In de VS blijkt de effectieve belastingdruk per saldo te zijn toegenomen. Dit moet worden toegeschreven aan de inflatie, waarmee de belastingregelingen onvoldoende rekening houden. In het VK daarentegen, is de effectieve belastingdruk op drastische wijze teruggelopen. De vele en vergaande faciliteiten die in het VK zijn toegestaan ten einde de investeringen te stimuleren, zijn hieraan geheel debet.

Hoe fragmentarisch de geboden informatie ook moge zijn, de conclusie is gewettigd dat de verschillende overwegingen die naar voren worden gebracht bij de meting van het rendement op vermogen, niet alleen theoretisch, maar ook praktisch van belang zijn. Dit geldt te meer vanwege het feit dat de onderscheiden bias-componenten heftige fluctuaties te zien geven. Als gevolg hiervan zijn onjuiste interpretaties op grond van de ongecorrigeerde of ruwe data, met name indien het verloop in de tijd in het geding is, niet denkbeeldig.

4. Het verschijnsel: echt of gezichtsbedrog?

Het antwoord op die vraag, hangt niet alleen af van de keuze der begrippen en hun operationalisatie, maar ook van de afbakening en lengte van de waarnemingsperiode. In de eerste plaats blijkt het rendement op vermogen bijzonder conjunctuurgevoelig te zijn; daarover laat geen der geraadpleegde studies enige twijfel bestaan. Kiest men derhalve een periode die met een hausse begint en met een depressie eindigt, dan in-

- 11) Albach, tabel 2.
12) Jenkins, Appendix A.
13) Nordhaus, tabel 1.
14) King, tabel 1.
15) Nordhaus, blz. 175.
16) Nordhaus, tabel 3.
17) Jenkins, tabel 4.

roduceert men alleen al uit dien hoofde een dalende tendentie in het cijfermateriaal. Ten einde deze conjuncturele invloed zo goed mogelijk uit te schakelen, lijkt het gewenst om uitspraken over het verloop in laatste instantie te baseren op voortschrijdende gemiddelden; bijv. over 5 jaar.

Moeilijker ligt het met bijzondere omstandigheden, zoals oorlogsinvloeden, die een stempel op het verloop kunnen zetten. De interpretatie m.b.t. deze bijzondere omstandigheden, introduceert vrijwel onvermijdelijk een subjectief beoordeelingselement. Dat is zonder meer het geval met de beschouwing die onder de titel „Profits an incredible half-century of stability” verscheen in het economisch maandbericht van de First National City Bank 18). De uitspraak die in deze pakkende titel is vervat, staat of valt namelijk voor een niet onaanzienlijk deel met de uitzonderlijkheid die aan de (na)oorlogse jaren voor de economie in de VS wil toekennen. Onmiskenbaar is het feit, dat het reële rendement op het eigen vermogen (tegen vervangingswaarde) van de industrie in de VS op ongeveer 6% uitkomt, zowel voor de periode 1925/1950 als voor de periode 1950/1973.

Van die kant gezien, zou men de uitspraak van stabiliteit kunnen billijken. Binnen de beide perioden is het verloop evenwel volkomen onvergelykbaar. De eerste laat heftige meerjarige fluctuaties zien, terwijl de tweede naast korte-termijnfluctuaties slechts een dalende trend vertoont. Aangezien vrijwel alle andere studies op de recente periode zijn gebaseerd, ligt daarin de verklaring van de conflicterende uitspraken. Toch kan daarmee de analyse van de City Bank niet worden afgedaan. Een waarnemingsperiode die een halve eeuw bestrijkt, heeft uit analyse-oogpunt het grote voordeel dat de economische grootheden die in dit vraagstuk een centrale rol spelen, heftige fluctuaties laten zien, terwijl gedurende de afgelopen 25 jaar monotone bewegingen overheersen. Een statistische samenhang kan op grond van waarnemingsmateriaal dat fluctueert, betrouwbaarder worden geschat. Het is opvallend hoe zeer het bedrijfsrendement over de afgelopen hal-

Tabel 5. Rendement op bedrijfsvermogen (jaargemiddelde percentages; vóór en ná belasting)

	VS a)		VK b)		Nederland	
	kapitaallinkomen vennootschappen	winstinkomen industrie	kapitaallinkomen bedrijven			
	vóór	ná	vóór	ná	vóór	ná
1948-1950	16,2	8,7	—	—	—	—
1951-1955	14,3	6,4	—	—	8,3	5,1
1956-1960	12,2	6,2	12,0	7,5	8,2	5,1
1961-1965	14,1	8,3	10,9	7,9	7,9	4,7
1966-1970	12,9	7,7	8,4	6,3	6,9	3,9
1971-1973	10,0	5,6	6,2	4,4	5,4	2,9

a) Nordhaus, tabel 5.
b) King, addendum.

ve eeuw blijkt af te hangen van de bezetting van de kapitaal-goederenvoorraad. De City Bank claimt een verklaringswaarde voor deze relatie van ca. 80%.

Wij geven nu enige uitkomsten van op economische grondslag samengestelde data voor de VS en het VK, die wij plaatsen naast gegevens voor Nederland. De laatste zijn in het *Centraal Economisch Plan 1971* gepubliceerd en door Smulders aangevuld 19) (zie tabel 5).

Voor de Nederlandse cijfers moet het voorbehoud worden gemaakt dat hun nauwkeurigheid gering is en dat de mogelijkheid van fluctuerende bias in de schattingen niet kan worden uitgesloten (zie in deel 2 van dit artikel). Vooral de recente periode, die in Nederland zo in discussie is lijkt ons van groot belang (zie tabel 6).

Tabel 6. Rendement op bedrijfsvermogen 1963—1971 (5-jaars voortschrijdende gemiddelde percentages, vóór en ná belasting)

	VS		VK		Nederland	
	vóór	ná	vóór	ná	vóór	ná
1961-1965	14,1	8,3	10,9	7,9	7,9	4,7
1962-1966	15,0	9,0	10,7	7,9	7,6	4,4
1963-1967	15,1	9,2	10,4	7,8	7,3	4,25
1964-1968	15,1	9,2	10,1	7,7	7,2	4,2
1965-1969	14,4	8,6	9,3	7,0	7,2	4,1
1966-1970	12,9	7,7	8,4	6,1	6,9	3,95
1967-1971	11,7	6,9	7,7	5,6	6,7	3,85
1968-1972	10,9	6,2	7,0	5,1	6,3	3,6
1969-1973	10,1	5,7	6,5	4,6	n.b.	n.b.

De schattingen voor de VS en het VK, die accurater dan die voor Nederland te achten zijn, laten inderdaad de knik in de ontwikkeling zien, waarmee wij de afgelopen maanden door het CPB zo vertrouwd zijn gemaakt. In de Nederlandse cijfers doet zich evenwel ook over deze recente periode een vrijwel continue daling voor.

Over de oorzaken van het geweldige verschil in absolute hoogte tussen de rendementscijfers voor de VS en het VK enerzijds en Nederland anderzijds, kan men slechts gissen. Op grond van de cijfers is voor de naoorlogse periode de conclusie, dat er een daling is ingetreden in de bedrijfsrendementen, welke daling in de loop van de jaren zestig een extra accent heeft gekregen, moeilijk te ontgaan.

A. van der Zwan

18) *Monthly Economic Letter*, First National City Bank, februari 1974, blz. 11-15.
19) Smulders, blz. 249.

Mededeling

Symposium snelle kweekreactor

Op 27 en 28 november 1975 organiseert de Technische Hogeschool te Delft een symposium over de snelle kweekreactor. Aandacht zal worden besteed aan: techniek (onder meer opwerking, radio-actief afval, natriumtechnologie); milieu en risicofactoren; economie (werk-

gelegenheid, „spin off”, investeren, kostprijs, macro-economische effecten e.a.); maatschappelijke effecten (bewaking, centrale of decentrale elektriciteitsopwekking e.a.); politieke aspecten (proliferatie, onderzoekbeleid, overheids subsidies e.a.).

De symposiumdeelnemers, die een geschreven bijdrage wensen in te zenden, dienen dit vóór 25 augustus a.s. te berichten aan de symposiumgroep, Kanaalweg 2b, Technische Hogeschool Delft, met vermelding van de te behandelen onderwerpen. Bijdragen behoeven zich niet te beperken tot één van de onderwerpen en moeten vóór 15 oktober

a.s. worden ingeleverd. Daarnaast zal ook een aantal deskundigen om een bijdrage worden gevraagd. Het geheel wordt gebundeld in het symposiumboek, dat omstreeks 1 november a.s. te verkrijgen is door overmaking van f. 5 op girorekening 11 08 50 t.n.v. TH-Delft onder vermelding van „symposium”.

Op zaterdag 29 november a.s. wil de TH-Delft gastvrijheid verlenen aan werkgroepen op nog nader te bepalen vakgebieden.

Plaats: TH-Delft, Kanaalweg 2b, Delft. Inlichtingen: symposiumgroep, TH-Delft, Kanaalweg 2b, kamer 04, Delft, tel.: (015) 13 32 22, tst. 7712.

Armoede, gulheid en de gedeformeerde gift

DRS. B. WAISFISZ

Tijdens het TAS-congres 1974 sprak minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking zich uit voor multilaterale ontwikkelingshulp. Naar aanleiding van deze uitspraak geeft Drs. B. Waisfisz, werkzaam bij het Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking (HIVOS) een kritische beschouwing over bilaterale overheids-hulp en multilaterale hulp, waarbij hij tevens aandacht schenkt aan het medefinancierings-programma. Tot slot geeft de auteur aanbevelingen voor een nieuw medefinancierings-programma. Eén van de grootste problemen, waar elke hulpverlenende organisatie mee worstelt, is de beoordeling van het gevoerde beleid. Het welslagen van een project hangt, aldus de schrijver, meer af van de wijze waarop de partnerorganisatie functioneert dan van de beoordelingsprocedure van een afzonderlijke projectaanvraag hier te lande.

Bij lezing van de Memorie van Toelichting bij de Rijksbegroting 1975 blijkt dat de minister van Ontwikkelingssamenwerking geporteerd is voor zoveel multilaterale hulp als bilaterale hulp. Deze vormen van hulp worden niet tegen elkaar afgewogen. Heeft de Nederlandse overheid dan zoveel geld te vergeven dat een dergelijke afweging niet nodig is? Relatief gezien heeft de overheid inderdaad veel geld voor de ontwikkelingslanden uitgetrokken, maar absoluut gezien is het zo weinig dat het stellen van prioriteiten beslist een eerste vereiste is. De minister heeft dit nagelaten. In de memorie worden de vormen van hulp slechts op een rijtje naast elkaar gezet.

Daarentegen heeft de minister zich wel heel duidelijk over een andere vorm van hulp uitgelaten, namelijk die vorm waarbij overheidsmiddelen via Nederlandse particuliere organisaties aan particuliere organisaties in ontwikkelingslanden worden doorgegeven. Tijdens het TAS-congres 1974, deed de minister de volgende uitspraak, welke werd gepubliceerd in het *X min Y Bulletin* van juli 1974:

„Er is niemand in Nederland geweest de afgelopen jaren, die zozeer dan ik het beleid van mijn voorgangers heeft bekritiseerd met betrekking tot het uit handen geven van bevoegdheden aan het particuliere bedrijfsleven via het FMO, aan de universiteiten via het NUFFIC-programma, aan de kerken via het medefinancieringsprogramma”.

In het licht van bovenstaande uitspraak lijkt het nuttig de bilaterale overheids-hulp alsmede de multilaterale hulp kritisch te bekijken, om een en ander tegen de uitspraak van minister Pronk te kunnen afwegen.

Nadelen van bilaterale hulpverlening door de overheid

1. Indien een overheid van een rijk land bilateraal, d.w.z. zonder tussenkomst van derden, hulp aan een ontwikkelingsland verstrekt, gaat dit van overheid naar overheid. Nu weet zo langzamerhand iedereen wel, dat in de meeste ontwikkelingslanden, de kloof tussen de rijken en de armen bijzonder groot is. De rijken — de elite in die landen — bezetten over het algemeen de belangrijkste regeringsposten. Dit betekent, dat de hulp, die naar wij mogen aannemen, bestemd is voor de armen in de ontwikkelingslanden en *niet* voor de rijken, in het geval van „overheid naar overheid” door de rijken — de elite — moet worden doorgegeven aan de armen in eigen land. Daar er echter tussen de rijken — de elite — en de armen in de ontwikkelingslanden een *belangentegenstelling* heerst, zal de elite in vele gevallen trachten, de hulp aan haar *eigen* groep ten goede te laten komen. In dit licht bezien, klinkt het niet meer zo vreemd, dat Nederlandse vrijwilligers huizen zouden hebben gebouwd die achteraf voor de beter gesitueerden blijken te zijn bestemd.

2. De Nederlandse overheid ontvangt in de meeste gevallen projectaanvragen, die in handen zijn geweest van de elite uit het ontwikkelingsland. Deze elite is *geen* homogene groep. Zo kunnen allerlei politieke factoren een rol spelen bij het *wel* of *niet* indienen van een projectaanvraag door de elite van een ontwikkelingsland bij de Nederlandse overheid, terwijl ook de *inhoud* van de projectaanvraag beïnvloed kan zijn. Het is voor de Nederlandse ambassade ter plaatse vaak onmogelijk om te beoordelen, *of en in hoeverre* een projectaanvraag om politieke redenen is ingediend. Ook internationale of bilaterale adviseurs hebben met deze politieke factoren te maken. Hoe vaak gebeurt het niet, dat hun aanbevelingen in de la verdwijnen? Uit onwil? Mogelijk, maar ongetwijfeld speelt *ook* het feit een belangrijke rol, dat de adviseur bij zijn aanbevelingen *geen* rekening heeft gehouden met de politieke realiteit in het betreffende land.

3. De minister van Ontwikkelingssamenwerking heeft de handen niet vrij. Hij zal het imago van Nederland niet mogen schaden en hij zal vaak overeenkomstig de lijn van de Nederlandse buitenlandse politiek moeten handelen. In een aantal gevallen zal het daarom zeer moeilijk zijn, een projectaanvraag van een bevriende natie te verwerpen.

4. Een nog moeilijker opgave zal het zijn, een slecht lopend project te doen stoppen.

Voor- en nadelen van multilaterale hulpverlening

Waarom, zo kan men zich afvragen, is de minister wel voor multilaterale hulp. Bij multilaterale hulp geeft de minister namelijk eveneens bevoegdheden uit handen. Het kan natuurlijk zijn dat de multinationale organisaties de gelden beter besteden dan de Nederlandse particuliere organisaties. Maar hierover is niets bekend.

Een voordeel van multilaterale hulp is dat de relatie tussen schenker en begunstigde minder emotioneel is geladen (het is geen gunst, maar een recht), dan bij bilaterale hulp. Tevens worden door multilaterale hulpverlening de supranationale structuren verstevigd; gegeven dat men dit als positief ervaart. Tenslotte kan nog als voordeel worden aangevoerd dat in grotere verbanden een efficiënter ontwikkelingsbeleid mogelijk is.

Maar ook voor multinationale organisaties geldt dat zij alleen via de overheden van de ontwikkelingslanden (dus via de elite) hun hulp kunnen reguleren. Alle eerder geciteerde nadelen van overheidshulp blijven dus bestaan. Daar komt bij, dat de structuur en werkwijze van de UN-family niet optimaal is te noemen.

De belangrijkste financier van projecten is de UNDP, terwijl er een veelvoud van uitvoerende organisaties bestaat, zoals: FAO, ILO, UNIDO en UNESCO. Alhoewel ieder uitvoerend orgaan zijn eigen gebied heeft, bestaan er toch ook vele overlappende activiteiten. Dit brengt mee, dat deze organisaties voortdurend bezig zijn, hun bestaan t.o.v. de ander te rechtvaardigen. Niet door een inhoudelijke beoordeling van hun projecten, doch door het opvoeren van het aantal projecten. Andere nadelen van deze organisaties zijn hun bureaucratische wijze van werken alsmede een gebrek aan elan die maken dat de adviseurs, die door deze organisaties worden uitgezonden, vaak meer beducht zijn op hun status binnen de organisatie dan op de ontwikkelingsproblematiek van het desbetreffende land, uitzonderingen daargelaten.

Overheidshulp versus particuliere hulp

Particuliere organisaties in de rijke landen behoeven met een deel van de hierboven vermelde problematiek niet te worden geconfronteerd.

1. Door *particuliere organisaties* hier over het algemeen *particuliere organisaties* in het ontwikkelingsland steunen, behoeft de hulpverlening niet via de overheden van de arme landen te lopen.
2. Bij het veelal ontbreken van een sterk geformaliseerde structuur binnen de hulpverlenende organisatie, kan de flexibiliteit binnen de organisatie groter zijn. Dit kan de effectiviteit van de hulpverlening ten goede komen.
3. Bij het veelal ontbreken van een sterk geformaliseerde structuur binnen de hulpverlenende organisatie, kan de afstand tussen de hulpverlener en de hulpontvanger kleiner zijn.
4. Een particuliere organisatie behoeft zich eventueel minder van binnenlandse en buitenlandse politieke factoren aan te trekken. Dit kan de armen in de arme landen ten goede komen.

Er wordt hier *niet* beweerd, dat particuliere hulp per se met *minder* problemen heeft te kampen dan overheidshulp. Er kunnen zich *andere* problemen voordoen. Bovendien blijft ook de particuliere organisatie met het probleem van controle en evaluatie geconfronteerd, zij het dat dit niet steeds als een probleem wordt ervaren.

Het lijkt nu alsof hier wordt getracht bilaterale overheidshulp en multilaterale hulp in diskrediet te brengen ten voordele van particuliere hulp. Dit echter is niet de bedoeling. Getracht wordt voor- en nadelen van de hier behandelde drie vormen van hulpverlening op beknopte wijze tegen elkaar af te wegen. Er wordt *niet* gesteld, dat de hulp via multinationale organisaties moet worden stopgezet. Supranationale organisaties zijn bij een groeiend mondiaal bewustzijn onontbeerlijk, terwijl het de emancipatie van de ontwikkelingslanden kan stimuleren. Wel dient men zich ervan bewust te zijn, dat de multinationale organisaties binnen de huidige structuren verre van optimaal werken. De Nederlandse overheid zou haar invloed, die zij op dit gebied toch zeker heeft, kunnen aanwenden om structuur en werkwijze

van de multinationale organisaties te verbeteren. Zolang deze verbeteringen echter niet worden doorgevoerd, lijkt het zinnig haar gelden wat minder royaal via multilaterale kanalen te doen besteden.

Ook wordt er *niet* van uitgegaan, dat de overheid al haar bilaterale hulp via particuliere kanalen zou moeten laten lopen. Alleen indien de hulp ten doel heeft *direct de lokale bevolking te steunen*, zijn particuliere kanalen te prefereren. Hulp ten behoeve van infrastructurele verbeteringen, nationale onderwijsprogramma's enz. kunnen *beter* van overheid tot overheid worden gegeven. *Mits* deze hulp ook *daadwerkelijk* voor de betreffende doeleinden wordt aangewend. Bilaterale overheidssteun is eveneens een goede zaak, indien het ontvangende land een maatschappelijke structuur heeft, waarbij geen particuliere ontwikkelingsorganisaties c.q. initiatieven bestaan, en men zich inzet voor het welzijn van de gehele bevolking en *niet* voor een kleine elite.

Het medefinancieringsprogramma

Op welke wijze valt nu de uitspraak van minister Pronk tijdens het TAS-congres te rijmen met het hierboven gestelde. Het antwoord op deze vraag moet luiden: theorie en praktijk liggen wat betreft de particuliere hulpverlening ver uiteen. In het verdere betoog zullen wij ons beperken tot het medefinancieringsprogramma.

Men zou kunnen verwachten, dat de overheid destijds bij de instelling van het medefinancieringsprogramma, de *voordelen* van hulpverlening via particuliere kanalen onderkende. Dit is echter niet het geval. Het medefinancieringsprogramma is om politieke redenen in het leven geroepen. Missie en zending, maar met name de missie ontving in die tijd niet meer genoeg fondsen van haar geloofsgenoten om haar activiteiten in de ontwikkelingslanden te kunnen bekostigen. Via de confessionele partijen werd toen druk uitgeoefend op de regering om missie- en zendingsactiviteiten te gaan subsidiëren. De Nederlandse regering stemde hiermede in. Dit had tot resultaat dat er een vreemd programma tot stand kwam.

De drie begunstigde particuliere organisaties — koepels geheten — kregen de volgende verdeelsleutel toegemeten:

CEBEMO	(katholieken)	40%
ICCO	(protestanten)	40%
NOVIB	(neutraal)	20%

Het geld mocht alleen worden besteed voor kapitaalkosten, zoals gebouwen en grond, terwijl projecten een sterk educatief karakter moesten dragen. Deze criteria waren geheel in lijn met de wens van de missie en de zending. Missionering is immers een educatief proces, terwijl men in het algemeen over voldoende fondsen beschikte, om de exploitatiekosten van een project te financieren.

Een saillant punt in de uitspraak van minister Pronk is tevens dat hij het medefinancieringsprogramma identificeert met de kerken. De minister laat NOVIB hierbij blijkbaar buiten beschouwing. Maar dit kan niet het geval zijn, want de minister weet dat het dagelijks bestuur van NOVIB alsmede de directie door confessionelen worden geleid. Hoe dit ook zij, de constructie is in zoverre ongelukkig gekozen, dat de behandeling van projectaanvragen uit de sector „overigen” ten bate van NOVIB komt. NOVIB wil een algemene organisatie zijn, die de algemene belangen tracht te behartigen. Als koepel moet zij evenwel opkomen voor de neutrale, niet-confessionele belangen. Het gevaar is niet denkbeeldig, dat deze organisatie hiermee in een rollenconflict kan terecht komen. Als voorbeeld moge de volgende verklaring van NOVIB dienen.

„The CNCD (Centre National de Coopération au Développement) and NOVIB reject — in the present circumstances — the creation of an international group of non-religious, non-government

tal development organisations as being not corresponding to their own composite nature (that is to say, integrating religious and non-religious elements) 1).

Vanuit de algemene stellingname van NOVIB is deze uitspraak misschien nog wel te verdedigen, maar niet vanuit haar positie in het medefinancieringsprogramma. Als koepel binnen het medefinancieringsprogramma zou NOVIB de oprichting van een dergelijke organisatie alleen maar kunnen toejuichen. In tegenstelling tot CEBEMO en ICCO is NOVIB geheel op zich zelf aangewezen om haar deel van het medefinancieringsprogramma uit te voeren. Maar het staat er allemaal erg duidelijk. NOVIB verwerpt een dergelijke internationale organisatie op grond van haar algemene identiteit.

Wijzigingen in het medefinancieringsprogramma

Er zijn en/of worden op korte termijn een aantal wijzigingen in het medefinancieringsprogramma doorgevoerd. De verdeelsleutel tussen CEBEMO, ICCO en NOVIB komt te vervallen. In onderling overleg zullen de drie organisaties de gelden moeten verdelen. Als richtsnoer geldt daarbij het aantal in te dienen projecten. Deze maatregel zal de concurrentiestrijd tussen de drie organisaties verscherpen op een wijze zoals deze tussen de leden van de UN-family bestaat. De meer stringente projectcriteria zullen die niet kunnen voorkomen doordat een goede controle en evaluatie, gegeven deze criteria, niet mogelijk zijn. Tevens zijn de financieringsmogelijkheden verruimd. Ook heeft de SOSV (Stichting Ontwikkelingssamenwerking Vakbeweging) rechtstreeks toegang tot het medefinancieringsprogramma gekregen. Dit laatste is prettig voor de vakbeweging, maar het lost de problemen niet op.

CEBEMO, ICCO en NOVIB hebben alleen dan als drie afzonderlijke organisaties binnen het medefinancieringsprogramma bestaansrecht, wanneer zij verschillende doeleinden nastreven. Leest men nu bijv. het programma van CEBEMO, dan verschilt dit in niets van het programma van NOVIB. Gegeven de programma's en de projectcriteria is slechts één actie mogelijk; men gaat op in één nieuwe organisatie. Maar uit niets blijkt dat dit op korte termijn staat te gebeuren.

Tot voor kort was het zo dat naast het geven van sociaal-economische hulp vooral CEBEMO en ICCO het westers geloofpatroon in al zijn verscheidenheid trachtten te exporteren. Zo deze organisaties niet in elkaar willen opgaan, moet men vrezen dat deze doelstelling nog steeds aanwezig is, alleen wordt hij niet meer in het programma vermeld.

De uitspraak van de minister kan wat betreft het medefinancieringsprogramma nu worden geprecisieerd: „De Nederlandse overheid heeft gewild of ongewild een goed beleidsinstrument uit handen geven”.

Aanbevelingen voor een nieuw medefinancieringsprogramma

1. De beste oplossing

1. Er komt één particuliere organisatie die het medefinancieringsprogramma uitvoert. P(articuliere) O(rganisatie) M(edefinanciering) = POM.
2. De Nederlandse overheid heeft dezelfde relatie t.o.v. POM als UNDP t.o.v. bijv. FAO. Zij treedt dus op als financier van projecten en is gemachtigd contact te onderhouden met de begunstigden.
3. De doelstelling van POM is, autochtone, particuliere ideële groepen of organisaties in ontwikkelingslanden te steunen, welke zich ten doel stellen: 1. de eigen arme bevolking te helpen; 2. zich zelf te helpen en 3. deze doelstelling ook trachten uit te voeren. In het geval er in een bepaald ontwikkelingsland geen autochtone organisatie

- bestaat, zal met particuliere organisaties worden samengewerkt, die door buitenlanders zijn opgericht.
4. POM zal zich onthouden van *opzettelijke westerse beïnvloeding* en zal *niet* samenwerken met organisaties, die de *westerse moraal en cultuurpatronen opzettelijk* op de bevolking van de derde wereld trachten over te dragen.
5. Het zijn de partnerorganisaties in de *ontwikkelingslanden* die het werk doen. De activiteiten van POM zijn slechts ondersteunend. Anders gezegd: POM is een dienstverlenende organisatie.

Beoordeling en controle

Eén van de grootste problemen, waar elke hulpverlenende organisatie mee worstelt, is de beoordeling van het gevoerde beleid. Men gaat ervan uit, dat het project in het ontwikkelingsland — waaraan men hulp geeft — moet worden beoordeeld. Een alternatief lijkt niet aanwezig.

Met welke moeilijkheden wordt een hulpverlenende organisatie geconfronteerd bij het beoordelen van haar projectenbeleid? De hulpontvangende organisatie of groep heeft slechts zelden de doelstelling van het project goed geformuleerd. Zeker wanneer men is geïnteresseerd in het effect van een project op de werkgelegenheid. Het *directe* resultaat van een project is soms moeilijk te meten, de *indirecte* effecten zijn vaak in het geheel niet meetbaar, doch daarom niet minder belangrijk. *Is* men al in staat een project te beoordelen, dan gebeurt dit door langdurige bezoeken, hetgeen zeer kostbaar is. Andere mogelijkheden om projecten of slechts een deel ervan te beoordelen zijn er niet.

Wanneer men de politiek van POM volgt, kan men met een eenvoudiger beoordelingsmethode volstaan. Het lijkt bijna een schijnoplossing, wanneer men zich niet bewust is, dat niet de activiteiten van de *hulpverlenende* organisaties primair zijn, doch die van de *hulpontvangende* organisaties. *Zij doen het werk.*

De beoordelingsmethode bestaat daaruit dat men de *partnerorganisaties* beoordeelt en *niet* de afzonderlijke projecten. Deze beoordeling kan langs de volgende lijnen geschieden (nadere criteria zullen moeten worden uitgewerkt).

1. Doelstelling van de organisatie.
2. Formeel resultaat van de activiteiten.
3. Materieel resultaat van de activiteiten.
4. Betrokkenheid van de staf bij de arme bevolkingsgroepen.
5. Betrokkenheid van het bestuur bij de arme bevolkingsgroepen.
6. Organisatiestructuren.
7. Efficiency.
8. Vermogen om activiteiten uit te breiden.
9. Spanningen binnen de organisatie.

Men kan op deze wijze tot een globale beoordeling van de partnerorganisatie komen. Het is duidelijk dat de uitvoering van project tot project zal verschillen, daar externe factoren een belangrijke rol kunnen spelen. De *uitkomst* van een project kan echter slechts begrepen worden in het *totale* programma van de partnerorganisatie en in de competentie en de inzet van haar medewerkers.

Men kan nu ook op een meer wezenlijke wijze controle uitoefenen. Zowel POM als de Nederlandse overheid kunnen nu op een betrekkelijk eenvoudige wijze nagaan of een organisatie „goed” is. Zo zij dit is en zolang zij dit blijft, kan men met minder ingewikkelde procedures projectaanvragen goed- of afkeuren. In het geval van afkeuring mag worden gehoopt, dat dit de vorm zal aannemen van een discussie met de partnerorganisatie.

In de huidige constellatie, is het voor experts haast ondoenlijk, projectaanvragen op zijn merites te beoordelen,

1) Zie: Propositions put forward by the CNCD and NOVIB regarding co-ordination at European level of the non-governmental development organizations (1289/LV/29, oktober, 1973).

Het CPB en de ontwikkeling van de werkgelegenheid (II)

DRS. R. A. DE KLERK
DRS. H. B. M. VAN DER LAAN
DRS. K. B. T. THIO

In het artikel „Het CPB en de ontwikkeling van de werkgelegenheid” (*ESB* van 21 mei jl.) hebben wij scherpe kritiek uitgeoefend op de analyse van het Centraal Planbureau m.b.t. de werkgelegenheidsontwikkeling. Deze analyse was ontwikkeld in de nota *Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen* (door H. den Hartog en H. S. Tjan) en heeft een belangrijke plaats gekregen in enkele recente beleidsnota's van de regering. Onze belangrijkste conclusie was, dat de door het CPB gesignaleerde verbanden — in het bijzonder het verband tussen arbeidskostenstijging en werkgelegenheidsontwikkeling — niet door deze analyse worden ondersteund, en dat hierop dus geen beleidsconclusies kunnen worden gebaseerd. In het bijzonder constateerden wij dat het Centraal Planbureau de groei van het aantal arbeidsplaatsen over de periode 1949-1955 fors moet hebben overschat, evenals de afstoot van het aantal arbeidsplaatsen over de periode 1968-1973. Deze conclusies handhaven wij, ook nadat wij kennis hebben genomen van het commentaar van Den Hartog en Tjan op ons artikel (in hetzelfde *ESB*-nummer). Naar onze mening hebben Den Hartog en Tjan in hun reactie geen enkel punt naar voren gebracht dat kan gelden als weerlegging van onze kritiek. Integendeel, zij accepteren kennelijk het belangrijkste onderdeel daarvan door een nieuw jaargangenmodel voor de periode 1948-1959 te ontwikkelen, maar koppelen dit model vervolgens op volstrekt ongeoorloofde wijze aan het bestaande model voor de periode 1959-1973. De thans door hen gevolgde redenering is niet meer alleen in strijd met de feiten, maar bovendien logisch inconsistent geworden. In deze reactie gaan wij vooral op dit punt in, en zullen ons niet bezighouden met een aantal misvattingen en onjuiste

interpretaties van onze argumenten in het commentaar van Den Hartog en Tjan 1).

1. Den Hartog en Tjan verwijten ons dat wij begrippen als arbeidsplaatsen en (gerealiseerde) werkgelegenheid door elkaar halen. Daar waar zij ons dit verwijten, blijkt echter telkenmale, dat wij een duidelijk onderscheid maken tussen berekende en gerealiseerde grootheden. Het is overigens wel begrijpelijk, dat een dergelijk onderscheid de auteurs zo hoog zit. Immers, hun model genereert resultaten die grote en onverklaarbare verschillen vertonen met de in werkelijkheid gerealiseerde grootheden. Daar gaan zij echter niet op in!

2. Den Hartog en Tjan menen, dat wij hun frustraties verkeerd begrijpen. Deze frustraties hebben betrekking op de mogelijkheid van kapitaalgebruikende technische *achteruitgang*, dus op een mogelijke stijging van de kapitaalcoëfficiënt (K). Even verder in hun artikel blijkt dat helemaal geen probleem meer te zijn. Exact hetzelfde verschijnsel heet nu opeens „kapitaalgebruikende (en dus arbeidsbesparende) technische *voortuitgang*” (cursivering van ons). Waar het woordje „dus” vandaan komt, mag de lezer raden; in elk geval trad arbeidsbesparing in het oorspronkelijke model ook op. Een belangrijk verschilpunt is wel, dat in tegenstelling tot de oorspronkelijke berekeningen van Den Hartog en Tjan de nu gepresenteerde exercities niet

1) Zoals de suggestie dat wij zouden willen vasthouden aan een constante arbeidsbesparende technische voortuitgang van 4,8% over de hele periode.

daar plaatselijke omstandigheden van hieruit nooit volkomen worden begrepen. Het welslagen van een project hangt meer af van de wijze waarop de partnerorganisatie functioneert, dan van de beoordelingsprocedure hier te lande. De Nederlandse overheid heeft nu tevens een maatstaf om de activiteiten van POM te beoordelen, dat wil zeggen de mate waarin POM met haar partnerorganisaties samenwerkt.

II Alternatieve oplossing

Wanneer het niet haalbaar blijkt te zijn om op korte termijn tot één organisatie te komen, verdient het aanbeveling de balans van de samenstellende organisaties wat meer in evenwicht te brengen. Op dit moment hebben twee confessionele en twee algemene organisaties direct toegang tot het medefinancieringsprogramma. Niets lijkt dan logischer —

als alternatieve oplossing — om een werkelijk neutrale organisatie toegang tot het medefinancieringsprogramma te verlenen. Hiervoor zou het Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking (HIVOS) zeker in aanmerking moeten kunnen komen. De twee belangrijkste constituerende leden van HIVOS zijn het Humanistisch Verbond en Humanitas. De laatste heeft in het maatschappelijk werk immer de neutrale sector vertegenwoordigd. Mogelijkerwijs is het zelfs te verkiezen om eerst een organisatie als HIVOS, die de autochtone ontwikkelingsorganisaties daadwerkelijk steunt, in de ploeg op te nemen, alvorens tot het instellen van POM over te gaan. Op deze wijze is men verzekerd van de inbreng van een groep die zich verzet tegen de export van westerse waarden.

B. Waisfisz

meer gebaseerd zijn op een constante kapitaalcoëfficiënt. Dat dit tot inconsistenties leidt, zullen wij dadelijk zien. In elk geval is het al te bont, dat men ons een „ongenuanceerde” toepassing van het model met constante kapitaalcoëfficiënt op de periode 1948-1959 verwijt, terwijl deze veronderstelling voor de verkregen uitkomsten (óók in die van voor 1959) nodig is en gebruikt wordt. Voor Den Hartog en Tjan is ongenueanceerd kennelijk hetzelfde als logisch.

3. Onder het kopje „De technische ontwikkeling” behandelen Den Hartog en Tjan onze opmerkingen over de veronderstellingen ten aanzien van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Dit betoog komt neer op een toelichting bij hun figuur 1. Uit deze figuur blijkt de feitelijke groei van de arbeidsproductiviteit in 1948 een „knik” te vertonen. Op grond daarvan wordt gerechtvaardigd dat de groei van de arbeidsproductiviteit op de nieuwste jaargang (μ) in datzelfde jaar een knik zou moeten laten zien. In hun artikel is deze mededeling in een voetnoot verstoep. Wij hebben er nu juist op gewezen, dat gemiddelde en marginale arbeidsproductiviteit in een jaargangenmodel alleen parallel lopen, indien aan een aantal stringente voorwaarden is voldaan. Hieraan gaan Den Hartog en Tjan volledig voorbij. Onze stelling, dat in de eerste jaren na 1948 een onderschatting van de groei van de arbeidsproductiviteit plaatsvindt, kan niet ontkend worden, ook niet door het presenteren van de feitelijke en berekende arbeidsproductiviteitsstijging over de *gehele* periode 1948-1955 (resp. 3,3% en 3,5% per jaar), zoals op blz. 488 gebeurt. Nog daargelaten dat het hier gaat om de arbeidsproductiviteitsstijging in de machinegebruikende sector, die veel hoger is.

4. Zeer boeiend is het commentaar op onze opmerkingen over de kapitaalcoëfficiënt. Als de auteurs wat minder spaarzaam en selectief waren geweest met het weergeven van resultaten, dan had veel van ons artikel niet geschreven behoeven te worden. Nu blijkt in elk geval zonneklaar dat de gegevens waarmee gerekend wordt de veronderstelling van een constante kapitaalcoëfficiënt niet toelaten. Blijkbaar bieden de verschuivingen in het sectorale patroon van de economie geen soelaas, want in het gepresenteerde nieuwe model zijn de daarop betrekking hebbende factoren weggelaten. Figuur 2 die de trendmatige ontwikkeling van de *geaggregeerde* kapitaalcoëfficiënt weergeeft, vormt enerzijds een erkenning van onze stellingen dienaangaande, maar is anderzijds misleidend. Immers, men dient een veronderstelling omtrent de kapitaalcoëfficiënt *per jaargang* te maken voor de *gehele* periode vanaf 1915. Wij zijn dan ook zeer nieuwsgierig naar de specificatie van de kapitaalcoëfficiënt per jaargang waarop de z.g. trend in de ontwikkeling van de *geaggregeerde* kapitaalcoëfficiënt berust.

5. Niet alleen hetgeen wij hebben gezegd over de kapitaalcoëfficiënt, maar ook onze stelling dat de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen na 1948 (en dus ook de afstoot in latere jaren) finaal verkeerd is geschat, wordt volledig bevestigd door hetgeen Den Hartog en Tjan naar voren brengen. Hiermee komen wij op op het kernpunt van onze kritiek terug. Wij hebben gesteld, dat het omvangrijke verlies aan arbeidsplaatsen tussen 1969 en 1973 berust op een grote overschatting van het aantal arbeidsplaatsen gecreëerd tussen 1948 en 1955. Dit wordt impliciet erkend door Den Hartog en Tjan als zij nu op basis van een stijgende *geaggregeerde* kapitaalcoëfficiënt de ontwikkeling van de arbeidsplaatsen herberekenen voor 1948-1959 (zie hun figuur 3). Uiteraard was het resultaat aanvankelijk, toen nog gewerkt werd met een constante kapitaalcoëfficiënt, anders. In dat geval treedt namelijk wel degelijk een overschatting van de groei van het aantal arbeidsplaatsen op. Hoe weten de auteurs dit punt nu te omzeilen? Zij stellen, dat toepassing van het model met een constante kapitaalcoëfficiënt over de periode 1948-1959 feitelijk onjuist is (blz. 488), daarmee suggererend dat zij zelf van deze veronderstelling geen gebruik hebben gemaakt. Dit nu is

volstrekt onwaar. De kapitaalcoëfficiënt die voor een bepaalde jaargang is verondersteld, bepaalt immers de verhouding tussen investeringsbedrag per jaargang en de productiecapaciteit van die jaargang. Van de productiecapaciteit wordt dan weer het aantal arbeidsplaatsen afgeleid. Met andere woorden: het niveau van de investeringen per arbeidsplaats (of het aantal arbeidsplaatsen per investeringsbedrag) wordt mede bepaald door het niveau van de kapitaalcoëfficiënt 2).

Wij kunnen concluderen dat de kapitaalcoëfficiënt voor elke jaargang afzonderlijk gespecificeerd moet worden voor de gehele periode vanaf 1915, wil men het aantal arbeidsplaatsen dat aan elke jaargang gekoppeld is (en dus het aantal dat eventueel wordt afgestoten) kunnen bepalen. In de oorspronkelijke berekening is dan ook een constante kapitaalcoëfficiënt K verondersteld vanaf 1915. Deze oorspronkelijke berekening was consistent, maar leidde tot slechte resultaten voor de periode 1948-1959.

6. De nieuwe berekening is echter op twee punten inconsistent.

a. De formules die voor de berekening van het aantal arbeidsplaatsen in 1948 tot 1959 worden gebruikt, zijn inconsistent met het model. Het model kan alleen een verandering van de *geaggregeerde* kapitaalcoëfficiënt opleveren, indien de kapitaalcoëfficiënt per jaargang verandert. Is dit laatste het geval dan luidt de formule voor het aantal arbeidsplaatsen 3):

$$a_t^T = \frac{1}{\phi} \cdot \sum_{\tau=v_t}^t \Omega_{(t-\tau)} \cdot \frac{i_{\tau,T}}{(1+\mu)^T} \cdot \frac{1}{K_T}$$

waarbij K_T nu voor elke jaargang specifiek is, en noodzakelijkerwijs onder het sommatieteken moet blijven. Wat Den Hartog en Tjan kennelijk gedaan hebben, is eerst met behulp van een constante kapitaalcoëfficiënt het aantal arbeidsplaatsen berekenen voor 1948-1959:

$$(a_t^T)_1 = \frac{1}{K} \cdot \frac{1}{\phi} \cdot \sum_{\tau=v_t}^t \Omega_{(t-\tau)} \cdot \frac{i_{\tau,T}}{(1+\mu)^T}$$

Daarna zijn de resultaten bijgewerkt met een correctiefactor:

$$(a_t^T)_2 = c_t \cdot (a_t^T)_1$$

waarin

$$c_t = \frac{K}{K_0} \cdot \frac{1}{(1+\lambda)^t}$$

Deze correctie is niet te funderen op het jaargangenmodel. In feite wordt hier gesteld, dat de *geaggregeerde* kapitaalcoëfficiënt K_t mag worden veranderd bij constante kapitaalcoëfficiënten K_T . Indien K_T constant is (= K), geldt $K_t = K$. Indien K_T niet constant is, geldt:

2) Den Hartog en Tjan stellen, dat ongeacht de waarde van de kapitaalcoëfficiënt het model dezelfde arbeidsproductiviteit genereert. Dit is juist. (Wij hebben het tegendeel ook niet beweerd). Maar de creatie van arbeidsplaatsen, en daar gaat het hier om, hangt wel degelijk af van de kapitaalcoëfficiënt. Het lijkt alsof de kapitaalcoëfficiënt geen rol speelt bij de *ontwikkeling* van de investeringen per arbeidsplaats, maar dat komt doordat de kapitaalcoëfficiënt constant is verondersteld.

3) De complementariteitsfactoren en de invloed van de arbeidstijdverkorting worden gemakshalve weggelaten.

$$K_t = \frac{\sum_{T=V_t}^I \Omega_{(t-T)} i_{T,T}}{\sum_{T=V_t}^I \frac{1}{K_T} \Omega_{(t-T)} i_{T,T}}$$

Met andere woorden: indien K_T constant is, kan de geaggregeerde kapitaalcoëfficiënt niet veranderen (trendmatig stijgen) op grond van het model en dan is de nieuwe berekening van het aantal arbeidsplaatsen daarom onjuist. Onze constatering van een overschatting van de groei van het aantal arbeidsplaatsen blijft dan geldig.

Indien K_T niet constant is, dan moet deze gespecificeerd worden voor elk jaar en dan is de formule volgens welke het aantal arbeidsplaatsen is herberekend onjuist, zoals hierboven is aangegeven. De geaggregeerde kapitaalcoëfficiënt is dan eveneens een resultaat van de berekening. Hiervoor mag niet a priori een trend worden verondersteld.

b. Wil men dus op correcte wijze een trendmatig veranderende kapitaalcoëfficiënt invoeren ten einde de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen voor de periode

1948-1959 aan te passen aan de feitelijke werkgelegenheidsontwikkeling, dan dient te worden erkend dat het model voor alle jaargangen een ander aantal arbeidsplaatsen genereert. Het is dan volstrekt ongeoorloofd om zo'n herberekening voor de periode 1948-1959 in één figuur te presenteren met de oude resultaten voor de periode na 1959, omdat het verlies van arbeidsplaatsen door economische veroudering beslissend wordt beïnvloed door die herberekening. Zowel de nieuwe formules als figuur 3 zijn onjuist en misleidend.

7. Een laatste opmerking nog over datgene wat Den Hartog en Tjan naar voren brengen i.v.m. de ontwikkeling van het rendement. Onze stelling komt erop neer, dat, indien het rendement op de nieuwste jaargang langdurig constant blijft (bij constante kapitaalcoëfficiënt), kennelijk de reële arbeidskostenstijging en de technische vooruitgang (μ) even groot zijn. Dat is heel iets anders dan te beweren dat het gemiddelde rendement uitsluitend een functie zou zijn van het rendement op de nieuwste jaargang.

R. A. de Klerk
H. B. M. van der Laan
K. B. T. Thio

Naschrift

Op de keper beschouwd is de reactie van De Klerk, Van der Laan en Thio op ons commentaar in *ESB* van 21 mei jl. een ietwat anders geformuleerde herhaling van hun oorspronkelijke kritiek. Wij van onze kant zullen daarom niet nogmaals uitvoerig reageren. Rest ons nog kort in te gaan op een paar punten in het weerwoord van onze opposenten.

Wat betreft het gestelde in punt 1 verwijzen we naar voetnoot 8 en de tekst daarbij in ons commentaar in *ESB* van 21 mei jl. Punt 2 bekritiseert voornamelijk onze woordkeuze en maakt niet duidelijk wat het zakelijk verschil van mening is. Het voert te ver om daarop nu gedetailleerd in te gaan.

In punt 3 blijken onze critici zich te onttrekken aan hun oorspronkelijke bezwaren. Bezwaren die werden ontwikkeld op grond van de veronderstelling „dat de technische vooruitgang over de gehele beschouwde periode in hetzelfde tempo voortgaat (4,8% per jaar)”. In het licht van dit citaatje is de eerste voetnoot bij het weerwoord van De Klerk, Van der Laan en Thio merkwaardig. Voor de daar genoemde suggestie zijn zij zelf verantwoordelijk.

Verder is niet duidelijk wat De Klerk, Van der Laan en Thio bedoelen met hun opmerking: „Wij hebben er nu juist op gewezen, dat gemiddelde en marginale arbeidsproductiviteit in een jaargangenmodel alleen parallel lopen, indien aan een aantal stringente voorwaarden is voldaan. Hieraan gaan Den Hartog en Tjan volledig voorbij”. Terrecht gaan wij daaraan voorbij, omdat van paralleliteit geen sprake is. De „marginale” arbeidsproductiviteit stijgt na 1948 immers met 4,8% per jaar en de gemiddelde arbeidsproductiviteit met 3,5% per jaar (feitelijk) of 3,3% per jaar (berekend) in de periode 1948-1958.

De punten 4 en 5 worden begrijpelijk in het licht van de formules die onder punt 6 worden opgevoerd. Daar wordt ons een model toegeschreven dat niet door ons is geformuleerd. Bij ons is de verandering (i.c. de stijging) van de geaggregeerde kapitaalcoëfficiënt niet specifiek voor elke jaargang (die is dus „disembodied”). Bij De Klerk, Van der Laan en Thio is die wel specifiek (dus „embodied”). Zonder nader onderzoek zijn beide mogelijkheden als verklaring van de stijgende kapitaalcoëfficiënt in de jaren 1948-1958 even legitiem of — zo men wil — even tentatief. Nog daargelaten dat er nog meer mogelijkheden kunnen zijn om

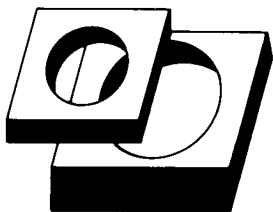
het verschijnsel van de veranderende kapitaalcoëfficiënt onder te brengen. Ieder van die alternatieven heeft verschillende implicaties voor de berekening van het verlies van arbeidsplaatsen. In dit licht zijn kwalificaties als „finaal verkeerd” en „volstrekt ongeoorloofd” nog prematuur, zo ze uiteindelijk al mogelijk zouden zijn.

Het door ons voor de periode 1959-1973 geformuleerde model voldoet voor die periode aan de veronderstellingen (met name die van een constante kapitaalcoëfficiënt). Wij hebben duidelijk gemaakt dat toepassing van dat model op de jaren 1948 t/m 1958 — dus buiten de waarnemingsperiode — laat zien dat andere vormen van arbeidsbesparing dan die waargenomen voor de periode 1959-1973 een rol hebben gespeeld. Gegeven hun formulering van een alternatief model erkennen De Klerk, Van der Laan en Thio dit. Als onze voorlopige — en dus tentatieve — formulering wordt aangehouden, dan toont enig rekenwerk aan hoe verlies aan arbeidsplaatsen is af te leiden uit het aantal arbeidsplaatsen dat oorspronkelijk aan af te stoten jaargangen was gekoppeld. De Klerk, Van der Laan en Thio komen daaraan niet toe, omdat zij tenslotte toch niet kunnen inzien dat vóór 1959 evenzeer bijv. „disembodied” arbeidsbesparing kan zijn opgetreden. De werkelijkheid zal zich echter niet noodzakelijk conformeren aan een eenmaal gedane modelkeuze. Modellen zullen zich moeten conformeren aan die werkelijkheid. Voor de periode 1959-1973 blijkt dat vooralsnog een macro-jaargangenmodel te zijn met een constante kapitaalcoëfficiënt.

Tenslotte stellen De Klerk, Van der Laan en Thio in punt 6 van hun reactie dat zij „heel iets anders” beweren dan dat het gemiddelde rendement uitsluitend een functie zou zijn van het rendement op de nieuwste jaargang. Wij citeren uit hun oorspronkelijke kritiek: „... het gemiddelde rendement kan alleen maar dalen als het marginale rendement daalt”. Wij hebben gepoogd dit misverstand op te helderen.

H. den Hartog
H. S. Tjan

(De redactie van *ESB* hoopt in de toekomst meer aandacht te kunnen besteden aan de ontwikkeling van de werkgelegenheid, maar sluit hiermee de technische discussie naar aanleiding van de nota Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen).

De Voorjaarsnota Rijksbegroting 1975

DRS. N. C. M. VAN NIEKERK

Herwaardering van prioriteiten

De nota over de uitvoering van de Rijksbegroting verscheen dit jaar op de derde dinsdag van juni 1). Toeval of niet, feit is dat er tot nu toe nog geen *Voorjaarsnota* is uitgekomen die zo duidelijk op een andere derde dinsdag — die van september — vooruitloopt. Want naast de verslaggeving van opgetreden wijzigingen ten opzichte van de ontwerp-begroting 1975 wordt dit jaar voor het eerst ook een globaal overzicht gepresenteerd van de relevante wijzigingen t.o.v. de meerjarenafspraken voor 1976 en later, zoals die waren vermeld in de laatste *Miljoenennota*. Daarmee is de politieke betekenis van de *Voorjaarsnota* groter geworden. Het biedt het kabinet in principe de mogelijkheid om vooruit te lopen op een herwaardering van prioriteiten, zoals die aan de meerjarenafspraken ten grondslag liggen. Uit de nota blijkt dat de regering van die mogelijkheid geen gebruik heeft gemaakt.

Ook het parlement heeft vlak voor het zomerreces nog de gelegenheid gekregen duidelijk te maken of er zal moeten worden ingegrepen. Maar tijdens de behandeling van de nota in de Tweede Kamer heeft vrijwel geen enkele partij de plaatsen aangewezen waar dat dan eventueel zou moeten gebeuren.

In de eerste helft van het lopende dienstjaar zijn er zeer aanzienlijke wijzigingen in de begroting opgetreden. De totale uitgaven zijn bijna f. 3 mrd. hoger en de ontvangsten f. 2,4 mrd. lager dan in de ramingen volgens de oorspronkelijke begroting 1975. Het totale tekort is daardoor met een kleine f. 5,4 mrd. opgelopen tot iets minder dan f. 10 mrd. Voor Nederland een ongekend hoog bedrag.

Relevant en niet-relevant

Op zich zelf zeggen de wijzigingen in uitgaven en inkomsten niet zo erg veel. Wel is van groot belang in hoeverre

wordt afgeweken van de in de *Miljoenennota 1975* berekende structurele begrotingsruimte. Voor een toetsing aan die ruimte wordt een onderscheid gemaakt tussen relevante en niet-relevante begrotingsmutaties.

In het algemeen worden de begrotingsmutaties die „van geen of weinig belang zijn voor de verhouding tussen de nationale besparingen en investeringen” en de begrotingsmutaties „in verband met de conjunctuur” als niet-relevant aangemerkt 2). Volgens de bewindslieden van Financiën voldoen uitgaven ten bedrage van bijna f. 2 mrd. in verband met de werkgelegenheid en eenzelfde bedrag als gevolg van tegenvallende belastingopbrengsten aan deze criteria. Om twee redenen is daarbij echter een vraagteken te plaatsen.

In de eerste plaats is het twijfelachtig of alle in het kader van de werkgelegenheid genomen maatregelen wel zo conjunctureel zijn als de regering veronderstelt. Zowel aan de uitgaven- als aan de ontvangstenkant zijn er een aantal posten waarvan het tijdelijk karakter dubieus is. Zo zal de rijksbijdrage aan het werkloosheidsfonds niet zo makkelijk kunnen worden stopgezet wanneer de economie weer wat aantrekt. De regering heeft zelf immers al enkele malen duidelijk gemaakt dat de harde kern in de werkloosheid is toegenomen.

In de tweede plaats zijn de financiële consequenties van de werkgelegenheidsprogramma's op wat langere termijn nauwelijks te overzien. Zo zitten er in de programma's een aantal nieuwe projecten die in het kader van de werkgelegenheid zinvol zijn, maar waarvan het onduidelijk is of de gemeenten daarmee in de toekomst niet op hoge (exploitatie-) kosten worden gejaagd, die uiteindelijk misschien toch weer voor een deel door het Rijk moeten worden overgenomen. Kortom, het is de vraag of een aantal mutaties in 1975 wel terecht als niet-relevant zijn aangemerkt.

Maar los daarvan geven de in de nota

zelf relevant genoemde mutaties al zorgen genoeg. Zo zijn de uitgaven voor salarismaatregelen f. 500 mln. hoger dan voorzien. De overschrijding t.o.v. de oorspronkelijke begroting maakt duidelijk dat de begroting een erg loongevoelig karakter heeft. De overschrijding is in de eerste plaats een gevolg van de voorzichtige raming in de *Miljoenennota 1975*, omdat de overheid moeilijk kan vooruitlopen op de cao-onderhandelingen in het bedrijfsleven. De stijging van de ambtenarensalarissen is immers afgeleid van de inkomensontwikkeling in de voor het trendbeleid bepalende cao's. Maar ook in die trendontwikkeling zelf doen zich belangrijke wijzigingen voor, die bijgedragen hebben tot de overschrijding. Zo wordt door het inbouwen van vloeren het gemiddelde omhoog gekrikt.

Andere opvallende relevante overschrijdingen betreffen de hogere uitgaven als gevolg van een toeneming van het aantal werklozen dat in aanmerking komt voor uitkeringen krachtens de wet Werkloosheidsvoorziening (f. 240 mln.) en de hogere uitkeringen volgens de Bijstandswet en de Rijksgroepsregeling werkloze werknemers (te zamen f. 227 mln.). Voorts is er de deelneming van f. 100 mln. van het Rijk in het aandelenkapitaal van de KLM. Tenslotte heeft de algemeen verwachte trage gang van zaken bij de MBFR-onderhandelingen (troepenreducties) ook nog eens tot f. 47,5 mln. extra geleid, doordat de voorziene mogelijkheden voor uitgavenverlaging niet konden worden gerealiseerd. Voor de meeste van bovengenoemde overschrijdingen geldt bovendien nog eens dat deze slechts betrekking hebben op de eerste helft van dit be-

1) *Nota over de uitvoering van de Rijksbegroting 1975 (Voorjaarsnota)*, 17 juni 1975.

2) Zie Studiegroep Begrotingsruimte, *Begrotingsruimte en begrotingsstekort*, Assen, 1974, blz. 57.

grottingsjaar. Maar 1975 is nog niet voorbij!

Compensaties

Relevante overschrijdingen dienen zoveel mogelijk te worden opgevangen door bezuinigingen (compensaties) binnen de begroting. Verschillende overschrijdingen vinden hun oorzaak in factoren van externe aard. In de nota worden deze exogeen genoemd terwijl overschrijdingen, waaraan beleidsmaatregelen ten grondslag liggen, als endogeen worden aangeduid.

De regering is van mening — zo blijkt uit de nota — dat deze laatste overschrijdingen door de betreffende ministers volledig moeten worden gecompenseerd (stringent begrotingsbeleid). Van de exogene overschrijdingen wordt echter maar een deel gecompenseerd door middel van een omslag van 0,8% over vrijwel alle begrotingshoofdstukken. Het is duidelijk dat over de vraag of een overschrijding exogeen of endogeen moet worden genoemd nogal wat moeilijkheden zullen zijn ontstaan, die hoogstwaarschijnlijk niet bij de onderhandelingen tussen de inspecteurs van Financiën en de deskundigen van de departementen zullen zijn opgehouden. Het lijkt er eerder op dat, gezien het late tijdstip van het verschijnen van de nota, er in het kabinet ook nog wel enige onenigheid over is geweest.

De nota geeft helaas niet aan welk bedrag er nu uiteindelijk endogeen is genoemd. Het is ook niet eenvoudig om bij de relevante uitgavenmutaties de meevallers te onderscheiden van een spontaan zuinig beleid bij de departementen. Gaan we er echter vanuit dat alle relevante mutaties die de uitgaven verlagen t.o.v. de oorspronkelijk geraamde bedragen meevallers zijn geweest en trekken we van de totale compensaties per begrotingshoofdstuk de 0,8% omslag af, dan houden we de nu nog uit te voeren endogene compensaties over. Voor de meeste departementen blijkt dit maar een gering bedrag te zijn. We vragen ons dan ook af of door het onderscheid endogeen—exogeen het stringente begrotingsbeleid niet wordt ontkracht.

Verkeer en Waterstaat maakt hierop een uitzondering. Daar zal naast de omslag van f. 45 mln. voor exogene overschrijdingen nog eens eenzelfde bedrag moeten worden gecompenseerd voor endogene mutaties. Dit departement blijkt er helemaal slecht af te komen, indien we rekening houden met de z.g. niet-verbonden overloop. Dat betreft een overboeking van 1974 naar 1975 van f. 150 mln., welk bedrag nog onbesteed is gebleven en dat de regering dit jaar als compensatie aanwendt.

Voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening bedraagt de onverbonden overloop f. 220 mln. als gevolg van de sterk dalende woningproductie. Dat

hoge bedrag is er waarschijnlijk de oorzaak van dat dit departement niet nog eens extra hoefde te bezuinigen. Blijkbaar was de regering het erover eens dat het niveau van de uitgaven van dit departement niet verder moest worden verlaagd.

Werkgelegenheid

Zoals al opgemerkt, heeft de regering besloten voor de exogene overschrijdingen een omslag van 0,8% ter compensatie toe te passen. Om welke begrotingsartikelen het daarbij gaat is één dag voor het kamerdebat over de nota bekend gemaakt. Dat is bepaald geen uitnodiging aan de parlementsleden om er dan toch lang bij stil te staan. Dat neemt niet weg dat het interessant is te weten hoe dat percentage van 0,8 tot stand is gekomen.

Een hoger percentage had namelijk betekend dat de uiteindelijk resterende relevante overschrijding — nu f. 850 mln., waarvoor volgens de regering geen compensatie hoefde te worden gevonden — lager was uitgekomen. De vraag kan ook anders worden gesteld. Wat is er het eerst bepaald, de omslag van 0,8% of het bedrag van de f. 850 mln.? De redenering kan als volgt zijn geweest. Je begint met de relevante overschrijdingen exogeen

Deze rubriek wordt verzorgd door het
Instituut voor Onderzoek van
Overheidsuitgaven

en endogeen te noemen en navenant te compenseren: endogeen stringent en exogeen met behulp van een omslag, stel 0,8%. Daarnaast bestempel je de onverbonden overloop van 1974 naar 1975 als compensatie en van wat er dan uiteindelijk overblijft zeg je dat het niet hoeft te worden bezuinigd in verband met de werkgelegenheid. Dat lijkt prachtig, zo op het eerste gezicht. Maar wel moet dan worden bedacht dat die f. 850 mln. voor het instandhouden van werkgelegenheid wordt aangemerkt, terwijl je je zou kunnen afvragen of al die overschrijdingen nou wel zo'n werkgelegenheidseffect hebben. Hoe het ook zij, in de nota wordt over een afweging van de f. 850 mln. en de overschrijdingen die wel gecompenseerd moeten worden niet gesproken.

De regering had overigens op nog een andere manier het werkgelegenheidsaspect kunnen benadrukken. Aan de omslag had de wens kunnen worden verbonden dat dáár de compensaties zouden worden gezocht, waar geen of zo min mogelijk nadeel voor de werkgelegenheid uit zou zijn voortgevloeid.

Een laatste opmerking in dit verband betreft het uitsluiten van het begrotingshoofdstuk ontwikkelingssamenwerking

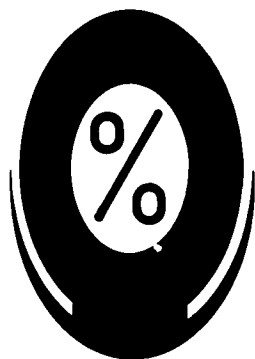
van de 0,8% omslag. Dat de ontwikkelingssamenwerking een hoge prioriteit heeft, vloeit rechtstreeks voort uit het regeringsprogramma en is op zich zelf lovenswaardig. Maar — en daarmee komen we op het in de inleiding al vermelde nieuwe politieke element — waarom is er, afgezien van enkele andere kleine posten, maar één uitzondering gemaakt? Waarom is er geen hoger percentage vastgesteld en tegelijk wat meer vooruitgelopen op de toch noodzakelijke herwaardering van prioriteiten? Daarbij had dan tegelijk het zojuist genoemde werkgelegenheidseffect kunnen worden betrokken. Ook de discussie in de Tweede Kamer zou daardoor misschien wat meer politieke inhoud hebben gekregen.

1976 en meerjarenafspraken

De betekenis van de *Voorjaarsnota 1975* is, zoals al eerder gezegd, vooral ook gelegen in het aankondigen van moeilijkheden voor 1976 en volgende jaren. Beperken we ons tot 1976 dan is het om te beginnen denkbaar dat de begrotingsruimte voor dat jaar zal moeten worden aangepast. De terugval in 1975 van de reële groei van het nationale inkomen zou er wel eens toe kunnen leiden dat de trendmatige groei wat lager komt te liggen. Neemt de gemiddelde reële groei bijv. met 1% af dan betekent dit dat, bij geraamde belastingopbrengsten in 1975 van f. 48,4 mrd. en een progressiefactor van 1,16 alsmede een prijsstijging van het nationale inkomen van 5,7%, er bijna f. 600 mln. minder dan de oorspronkelijk voor 1976 berekende ruimte aanwezig is 3). Maar dat is het niet alleen, want ook de belastingopbrengsten blijven zoals het er nu naar uitziet in 1975 achter bij de raming in de *Miljoenennota* van dat jaar.

Wat betreft het beslag op de ruimte in het komende jaar is in de *Voorjaarsnota* nu al rekening gehouden met een relevante overschrijding van de uitgaven met f. 1,3 mrd. Maar daarbij is niet met zoveel woorden vermeld dat de onverbonden overloop van 1974 naar 1975 slechts éénmalig als compensatie voor een overschrijding kan worden aangewend. Of het zou moeten zijn dat de regering de eventuele overloop van 1975 naar 1976 weer denkt te kunnen gebruiken als compensatie. Maar daarmee zou dan naar onze mening de betekenis van art. 24 van de Comptabiliteitswet geweld worden aangedaan. Bovendien

3) f. 48,4 mrd. en 5,7% zijn resp. het basisbedrag en de prijsstijging van het nationale inkomen volgens de *Miljoenennota 1975*, bijlage 3, blz. 78. De progressiefactor lijkt vooralsnog niet te hoeven worden bijgesteld. Zie A. H. E. M. Wellink, *De inkomenselasticiteit van het Nederlandse belastingstelsel*, Leiden, 1975, blz. 263 e.v.

Beslissingsprocedures van de produktie

De hoofdlijnen voor de middellange termijn met behulp van het aggregaatplan (III).
Het ontwerpen van een aggregaatplanningmodel

DRS. K. BOSKMA
IR. C. A. TH. TAKKENBERG

1. Inleiding

Voor het opstellen van aggregaatplannen voor de produktie lijkt momenteel de groep van modellen waarbij lineaire programmering als analyse- en oplossingstechniek wordt gebruikt de meeste mogelijkheden te bieden voor praktische toepassing. Om die reden zullen wij het ontwerpen van zo'n model in dit artikel nader bespreken. Om abstracte redeneringen te vermijden zullen wij dat doen aan de hand van een praktijkonderzoek. De werkwijze geldt echter algemeen.

Om de techniek van lineaire programmering te kunnen toepassen zal de beschrijving van de keuzesituatie aan bepaalde eisen moeten voldoen. De keuzemogelijkheden zullen o.a. moeten worden beschreven door middel van lineaire vergelijkingen. Ook de doelstelling zal in de vorm van een lineaire functie moeten worden weergegeven. De relaties die niet-lineair zijn, zullen d.m.v. lineaire functies moeten worden benaderd. Dit is echter geen groot bezwaar, omdat in het overgrote deel der gevallen een bevredigende lineaire benadering kan worden verkregen door extra variabelen en extra restricties in het model op te nemen. Indien het gelukt om een bevredigend lineair model voor de aggregaatplanning van de produktie op te stellen, komen daarmee alle voordelen van lineaire programmering binnen het bereik. Wij noemen o.a. de algemene beschikbaarheid van computerprogramma's voor lineair programmeren, het verkrijgen van een optimale oplossing, gegeven de specificatie, de mogelijkheid om grote aantallen variabelen te gebruiken en daarmee een verbetering van de specificatie van de keuzemogelijkheden te verkrijgen, het efficiënt kunnen uitvoeren van gevoeligheidsanalyse en het gemakkelijk kunnen bepalen van alternatieve oplossingen. Vooral dit laatste is voor het management van belang, omdat het de mogelijkheid biedt het model tevens te gebruiken voor het beoordelen van alternatieven m.b.t. lange-termijnbeslissingen.

2. Algemene beschrijving van het planningprobleem

De praktijkstudie aan de hand waarvan wij het ontwerpen van een model voor de aggregaatplanning van de produktie zullen bespreken, heeft betrekking op een fabriek voor frisdranken. De vraag naar de produkten is sterk seizoenmatig, met een hoge en brede top in de zomermaanden. De produktie vindt plaats op twee, vrij sterk geautomatiseerde, produktiebanen, waarbij het hele produktieproces in één arbeidsgang is gebracht (één-faseproduktiesysteem). Het personeel van de produktiebanen heeft als taak de bediening en de controle van de machines, alsmede het snel verhelpen van kleine onvolkomenheden en storingen.

De arbeidsmarkt in de regio is zodanig, dat het mogelijk is tijdelijk extra personeel aan te trekken. Met deze aanvulling is het mogelijk in een tweeploegensysteem te werken. Belangrijke aspecten van het probleem zijn: de grootte van de seizoenvoorraden; de benodigde hoeveelheid emballage (flessen en vooral kratten); opslag en transport van gereed produkt naar verschillende magazijnen.

De bedrijfsleiding wenst een model voor de jaarplanning te hebben met behulp waarvan antwoorden kunnen worden gegeven op de volgende vragen.

- Hoeveel dient er per periode te worden geproduceerd en hoe groot zijn de seizoenvoorraden die dan ontstaan? Een antwoord in hoeveelheden per produktgroep (zie hierna) is voldoende.
- In welke periode zal het tijdelijke extra personeel voor de tweeploegendienst moeten worden aangetrokken en in welke periode zal dit personeel weer afvloeien?
- In welke perioden zal overwerk moeten worden verricht en hoeveel?
- Hoeveel emballage zal moeten worden aangekocht om stagnatie in de produktie te voorkomen en wanneer?
- Wanneer zal extern magazijnruimte moeten worden gehuurd, welke en hoeveel?

* Deze rubriek wordt verzorgd door de afdeling Bedrijfseconomie van de Rijksuniversiteit te Groningen.

zal er bij de verschillende departementen hard aan worden gewerkt de niet-verbonden overloop tot wél-verbonden te verklaren.

Komt de overloop volgend jaar dus niet automatisch terug, het omgekeerde geldt voor de uiteindelijk overgebleven relevante overschrijdingen van f. 850 mln. van dit jaar. Daarvoor zal in 1976 toch op de een of andere manier compensatie moeten worden gevonden. Of is de regering van plan volgend jaar de

f. 850 mln. achteraf aan te merken als een conjuncturele maatregel en het tot niet-relevant te verklaren, zodat het bedrag eventueel via de kapitaalmarkt of monetair kan worden gefinancierd.

De verleiding moet ongetwijfeld groot zijn geweest, maar af te zien van het presenteren van de verwachte wijzigingen in de meerjarenafspraken. Het pleit voor de minister van Financiën dat hij aan deze verleiding niet heeft willen toegeven. Met de *Voorjaarsnota* heeft hij de

moeilijkheden op niet mis te verstane wijze blootgelegd. Aan een herwaardering van prioriteiten of zelfs maar een aanzet daartoe is de regering echter nog niet toegekomen. Ook het parlement liet voor het zomerreces zijn beurt voorbijgaan. Maar van uitstel komt dit keer geen afstel, want direct na de zomervakantie komt het vraagstuk levensgroot terug.

N. C. M. van Niekerk

Het op te stellen plan zal de eigenschap moeten hebben dat bij realisatie van de geschatte vraag de kosten van het geheel van alle maatregelen zo laag mogelijk zijn.

3. Het toepassen van aggregatie

Om de omvang van het model binnen zodanige grenzen te houden, dat het met de beschikbare rekenautomaat en programmatuur goed hanteerbaar is, werden verschillende aggregaties toegepast. De belangrijkste zijn de volgende.

a. Voor het opstellen van een plan voor de productie voor het komende jaar werd het jaar in 13 perioden van elk vier weken ingedeeld. Het management acht een plan voor de productie met een tijdaggregatie tot perioden van vier weken voldoende nauwkeurig voor het beantwoorden van de bovengestelde vragen. Een verdere detaillering zal moeten worden gegeven in weekplannen voor de productie, die met benutting van de laatste gegevens wekelijks worden opgesteld. Verder wordt aangenomen dat met perioden van vier weken een voldoende nauwkeurige weergave van het seizoenpatroon van de vraag wordt verkregen.

b. De 22 produkten werden op grond van verwantschap bij de productie (o.a. de benodigde productiebaan, gelijkheid van grondstoffen en emballage) geaggregeerd tot vier produktgroepen. Een jaarplan in termen van deze produktgroepen acht het management een basis voor de beantwoording van de vragen gesteld onder 2. Door de aggregatie tot produktgroepen kon het aantal variabelen met een factor van ca. 5 worden verkleind.

c. De bepaling van het aantal netto uren van de productielijnen is een aggregatie die zijn uitgangspunten heeft in het detailplan van de productie. Omdat de aansluiting van detailplan en aggregaatplan een kernpunt is, zal het in een apart artikel aan de orde komen. Andere belangrijke aggregaties hadden betrekking op de emballage en de voorraadruimten.

4. Mathematische formulering van het model

In deze paragraaf wordt eerst de algemene gedaante van een lineair programmeringsmodel geschetst. Daarna worden de belangrijkste aspecten van het planningprobleem, de gegevens en de relaties besproken en wordt de mathematische formulering gegeven in de vorm van vergelijkingen.

4.a. De algemene vorm van een lineair programmeringsmodel

In zijn meest algemene vorm bestaat een lineair programmeringsmodel uit een te maximaliseren of te minimaliseren doelstellingsfunctie en een aantal nevenvoorwaarden, die alle lineaire functies in de variabelen zijn. Dit kan als volgt worden weergegeven.

Maximaliseer of minimaliseer:

$$Z = c_1 x_1 + c_2 x_2 + \dots + c_n x_n$$

zodanig dat:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &\leq b_1 \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &\leq b_m \end{aligned} \right\}$$

$$\text{en } x_1, x_2, \dots, x_n \geq 0$$

Hierbij geldt dat:

- z is de waarde van de doelstellingsfunctie;
- c_j zijn de coëfficiënten van de variabelen in de doelstellingsfunctie;
- b_j zijn de rechterleden, die bij de maximum-, minimum- of gelijkheidsrestricties behoren;
- a_{ij} zijn de technische coëfficiënten van de variabelen;
- x_j zijn de endogene variabelen.

In een aantal stappen zullen wij het aggregaatplanningprobleem van de frisdrankenfabriek formuleren als een wiskundig model, dat voldoet aan de beschreven algemene vorm.

4.b. Vraagschattingen per periode en goederenbalans

De toekomstige afzet per periode werd geschat met behulp van de z.g. seizoenindexmethode 1). Voor de 13 perioden werden de verwachte waarden van de afzet per produkt bepaald, daarna werd gesommeerd tot produktgroepen.

De verkregen tijdreeksen van de verwachte vraag moeten met een bepaalde voorlooptijd worden verschoven. „Neen-verkopen” en nalevering zijn in het plan niet toegestaan. Per produktgroep zal moeten gelden dat de beginvoorraad plus de productie minus de verwachte afzet de voorraad aan het eind van de periode geeft. In formule geeft dit:

$$I_j(t-1) + P_j(t) - D_j(t) = I_j(t) \quad \begin{matrix} j = 1, 2, 3, 4 \\ t = 1, 2, \dots, 13 \end{matrix} \quad (1)$$

waarin:

$I_j(t)$ = de voorraad van de j-de produktgroep aan het eind van de t-de periode, en tevens beginvoorraad voor de (t + 1)-de periode;

$P_j(t)$ = productie van produktgroep j in periode t;

$D_j(t)$ = de afzet van produktgroep j in periode t.

De productie $P_j(t)$ kan echter op verschillende manieren tot stand komen nl. door productie in normale werktijd $X_j(t)$, productie in overwerk $O_j(t)$ óf productie in een tweeploegensysteem $U_j(t)$. Daarom wordt in (1) voor $P_j(t)$ de som van $X_j(t)$, $O_j(t)$ en $U_j(t)$ gesubstitueerd. Dit geeft:

$$I_j(t-1) + X_j(t) + O_j(t) + U_j(t) - D_j(t) = I_j(t) \quad (2)$$

waarbij: $t = 1, 2, \dots, 13$
 $j = 1, 2, 3, 4$

De voorraad aan het begin van de eerste periode en de $D_j(t)$'s zijn getallen, de overige symbolen zijn variabelen, die in het model moeten worden bepaald.

4.c. Capaciteitsrestricties

Het productieproces wordt opgevat als een éénfase-systeem met een bepaalde netto capaciteit. Deze capaciteit is gebaseerd op een detailplan voor de productie (weekplan) met een heuristisch bepaalde seriegrootte, zodanig dat omstellen aan het einde van een hele of een halve dag plaatsvindt.

De personeelsbezetting vormt een beperkende factor met betrekking tot het kunnen gebruiken van de twee productielijnen. Het is technisch noodzakelijk dat de produktgroepen PG1 en PG2 op de eerste produktielijn worden gefabriceerd en de produktgroepen PG3 en PG4 op de tweede lijn. Op de tweede lijn kan echter alleen worden geproduceerd, indien de eerste lijn niet wordt gebruikt of als PG2 op de eerste lijn wordt gemaakt:

Voor elke produktielijn moet gelden, dat de geplande tijd voor het produceren van alle toegestane produktgroepen samen hoogstens gelijk is aan het netto aantal productieuren. Daarbij moet rekening worden gehouden met productie met één of twee ploegen en met overwerk, waarbij in het model moet worden uitgesloten dat tegelijkertijd een éénploegensysteem én een tweeploegensysteem kan optreden. Dit geeft voor de eerste en tweede produktielijn de volgende vergelijkingen, wanneer het aantal netto-uren voor een één- of tweeploegensysteem worden weergegeven met b en bb:

1) Deze methode wordt o.a. besproken door: J. H. Mize, C. R. White, G. H. Brooks, *Operations planning and control*, Prentice Hall, Inc., 1971, blz. 83 t/m 86.

$$\left. \begin{aligned} a_1 X_1(t) + a_2 X_2(t) &\leq b \cdot n(t) \\ a_1 O_1(t) + a_2 O_2(t) &\leq 0,2b \\ a_1 U_1(t) + a_2 U_2(t) &\leq b \cdot e(t) \end{aligned} \right\} \text{capaciteitsrestricties} \\ \text{van de eerste lijn} \quad (3)$$

$$\left. \begin{aligned} a_3 X_3(t) + a_4 X_4(t) &\leq b \cdot n(t) - a_1 X_1(t) \\ a_3 O_3(t) + a_4 O_4(t) &\leq 0,2b - a_1 O_1(t) \\ a_3 U_3(t) + a_4 U_4(t) &\leq b \cdot e(t) - a_1 U_1(t) \end{aligned} \right\} \text{capaciteitsrestricties} \\ \text{van de tweede lijn} \quad (4)$$

waarbij: $t = 1, 2, \dots, 13$;
 a_j = het tijdsbeslag t.b.v. het maken van één eenheid van het j -de produkt.

De factor 0,2 stelt de maximaal toegestane 20% overwerk voor; $n(t)$ en $e(t)$ zijn z.g. „boolean” of binaire variabelen, die slechts de waarden 0 of 1 kunnen aannemen. Door de vergelijking:

$$n(t) + e(t) = 1, \quad t = 1, 2, \dots, 13 \quad (5)$$

zal in het model óf de capaciteit b (produktie in normale werktijd) of bb (2 ploegen) worden gekozen.

4.d. Ploegensysteem

Het aantal netto beschikbare uren voor produktie kan tijdelijk sterk worden vergroot door met een twee- i.v.p. met een éénploegensysteem te werken. De leiding is van mening dat het tweeploegensysteem éénmaal per jaar gedurende één aaneengesloten tijdvak kan worden toegepast. Het aantrekken en afstoten van de extra ploeg gaat gepaard met extra kosten. De overgang van één naar twee ploegen in de t -de periode wordt gesymboliseerd door de binaire variabele $c^+(t)$ en het weer overgaan van twee ploegen naar één ploeg door de binaire variabele $c^-(t)$. Door voor elke periode de navolgende restrictie op te nemen kunnen de bovengestelde eisen worden gerealiseerd.

$$e(t) \cdot e(t-1) = e^+(t) \cdot e^-(t) \quad t = 1, 2, \dots, 13 \quad (6)$$

$$e^+(1) + e^-(2) + \dots + e^-(13) \leq 1 \quad (7)$$

4.e. Emballage

Om te kunnen produceren moeten lege kratten beschikbaar zijn. Een door het bedrijf uitgevoerde simulatie gaf een geschatte kringlooptijd van een krat van gemiddeld ongeveer acht weken. Uitgaande van de beginvoorraad aan kratten en de verwachte afzet onder 4.a. kan de behoefte aan kratten per periode in het model worden bepaald. Als het benodigde aantal nieuw aan te schaffen kratten van produktgroep j in periode t in de vergelijking wordt aangegeven met $E_j(t)$ geeft dit:

(8)

$$X_j(t) + O_j(t) + U_j(t) \leq TE_j - I_j(t-1) - D_j(t-2) - D_j(t-1) + \sum_{i=1}^t E_j(i)$$

waarbij: $t = 1, 2, \dots, 13$
 $j = 1, 2, 3, 4$

In woorden: De produktie (in aantallen kratten) zal kleiner dan of gelijk moeten zijn aan het beschikbare aantal kratten, berekend als: totaal krattenbestand minus kratten gevuld met voorraden, minus kratten afgeleverd in voorgaande twee perioden plus de tot en met periode t nieuw aan te trekken kratten.

4.f. Voorraden en magazijnen

De eisen t.a.v. de grootte van de roulerende voorraad (volgend uit de detailplanning) en de veiligheidsvoorraad worden impliciet tot uitdrukking gebracht in een door het management gehanteerde vuistregel, dat de voorraad altijd minstens gelijk aan de helft van de verwachte afzet in de volgende periode moet zijn:

$$I_j(t) \geq 0,5D_j(t+1) \quad t = 1, 2, \dots, 13 \quad (9)$$

$j = 1, 2, 3, 4$

De opslag van voorraden kan plaatsvinden in een fabrieks-magazijn met een bepaalde capaciteit. Is die ruimte onvoldoende dan kan gebruik worden gemaakt van een magazijn van derden en zo nodig ook nog van een elders gelegen veem. In de beide laatste gevallen wordt een huur berekend per krat per week en is extra lossen en laden nodig. De beperkte opslagruimte per magazijn geeft de vergelijkingen:

$$M_j(t) \leq g_j \quad \begin{aligned} j &= 1, 2, 3 \\ t &= 1, 2, 3, \dots, 13 \end{aligned} \quad (10)$$

Hierbij geldt dat:

M_j = de bezetting van het j -de magazijn in de t -de periode
 g_j = de max. capaciteit van het j -de magazijn uitgedrukt in pallet-eenheden, omdat de kratten in groepen op pallets worden opgeslagen.

Om er voor te zorgen dat de magazijnen in de juiste volgorde worden gevuld, is in het model de volgende constructie gebruikt, waarbij tussen magazijnen het FIFO-systeem als uitgangspunt wordt gehanteerd:

$$k_1 I_1(t) + k_2 I_2(t) + k_3 I_3(t) + k_4 I_4(t) \leq M_1(t) + m_2(t) + M_3(t)$$

waarbij: $t = 1, 2, \dots, 13$

Geëist wordt, dat de som van de volumes van de voorraden der produktgroepen kleiner of gelijk is aan de som van de gebruikte magazijnruimte. Omdat de transport + huurkosten verbonden met de magazijnbezetting per magazijn groter worden van magazijn 1 naar 3 zullen de magazijnen in volgorde van 1 naar 3 worden gevuld. De factoren k_1 t/m k_4 zijn omrekenfactoren van kratten naar pallets.

4.g. De doelstellingsfunctie

Het beschreven model voor de jaarplanning van de produktie dient een plan op te leveren dat aangeeft hoe met minimale kosten de produktie kan worden afgestemd op de afzet over komende jaar. Hiertoe zijn in de doelstellingsfunctie de volgende termen opgenomen.

1. *Kosten van voorraadhouden.* In dit geval worden vermogenskosten aan de voorraden toegerekend. Deze bedragen:

$$\sum_{t=1}^{13} \sum_{j=1}^4 c_v I_j(t) \quad (12)$$

waarbij: c_v = de kostencoefficiënt, die de vermogenskosten per pallet per periode aangeeft.

2. *Extra kosten van het tweeploegensysteem.* Het aantrekken van de extra ploeg gaat gepaard met wervingskosten c_a : en het afvloeien met kosten c_w :

$$\sum_{t=1}^{13} (c_w e^+(t) + c_a e^-(t)) \quad (13)$$

Gedurende de perioden waarin met het tweeploegensysteem wordt gewerkt, bedragen de extra loonkosten t.o.v. de situatie waarin met één ploeg wordt gewerkt:

$$\sum_{t=1}^{13} c_{1p} e(t) \quad (14)$$

waarin c_{1p} de extra loonkosten per periode voorstelt.

In deze constructie krijgt de variabele $n(t)$ voor het éénploegensysteem een coëfficiënt met de waarde nul.

3. *Kosten van overwerk.* De extra kosten van overwerk worden als volgt genoteerd:

$$\sum_{t=1}^{13} \sum_{j=1}^4 c_{oj} O_j(t) \quad (15)$$

waarin c_{oj} de kosten van de produktie in overwerk per eenheid van de j -de produktgroep per periode symboliseert.

4. *Transport en huurkosten van de magazijnen.* De extra kosten van transport en huur resp. naar en van magazijn 2 en 3 bedragen per jaar:

$$\sum_{t=1}^{13} \left\{ c_{1h2} M_2(t) + c_{1h3} M_3(t) \right\} \quad (16)$$

waarin: c_{th} de transport- en huurkosten zijn per pallet/periode.

5. *Afschrijving op extra emballage.* Aan de extra aan te schaffen emballage is in de doelstellingsfunctie de afschrijving per jaar per krat toegekend in de vorm van de coëfficiënt c_E .

$$\sum_{t=1}^{13} \sum_{j=1}^{13} c_E E_j(t) \quad (17)$$

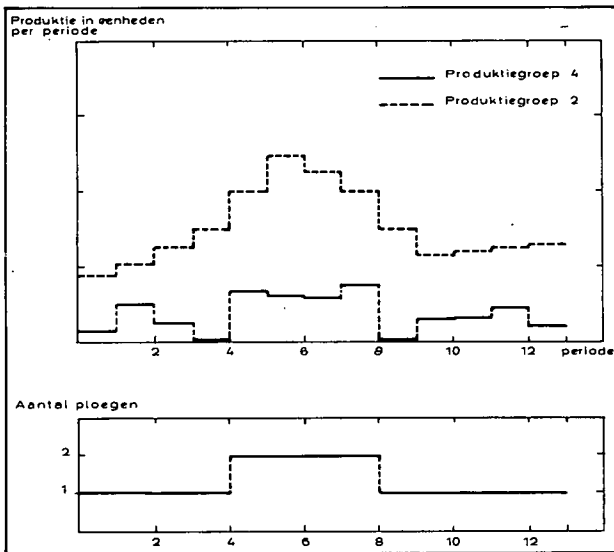
Opstelling van (12) t/m (17) geeft de volgende doelstellingsfunctie:

$$\sum_{t=1}^{13} \left\{ \sum_{j=1}^4 c_v I_j(t) + c_w e^+(t) + c_a e^-(t) + c_{1p} e(t) + \sum_{j=1}^4 c_{o_j} O_j(t) + c_{1h2} M_2(t) + c_{1h3} M_3(t) + \sum_{j=1}^n c_E E_j(t) \right\}$$

5. Enkele uitkomsten

Het in paragraaf 4 in hoofdzaak beschreven model gaf als oplossing een optimaal productieplan, dat in veel opzichten een redelijke overeenstemming vertoonde met de op basis van ervaring en intuïtie bestaande meningen van de leiding. Niettemin kwamen ook enkele interessante verschillen met de gebruikelijke werkwijze aan het licht. Het productieplan dat in figuur 1 voor produktgroep 2 is afgebeeld komt in grote trekken overeen met wat men gebruikelijk was te doen. Voor produktgroep 1 (niet in de figuur) geeft het optimale plan nog een veel sterker seizoenmatig productieverloop dan voor produktgroep 2, hetgeen vooral mogelijk is door het inzetten van twee ploegen in de perioden 5 t/m 8. Het productieplan voor produktgroep 4 (een vrij kleine produktgroep) verschilt echter sterk van hetgeen men gewend was te doen. Hoewel ook produktgroep 4 een seizoenmatig vraagpatroon heeft dat veel met dat van produktgroep 2 overeenkomt is het opti-

Figuur 1. De productie in eenheden per periode en het aantal ploegen volgens het optimale plan

male productieplan sterk verschillend van dat voor produktgroep 2 (zie figuur 1). In het optimale productieplan worden kleine verschillen in belasting van het productie-apparaat voornamelijk opgelost door het veranderen van de te produceren hoeveelheid van produktgroep 4. Vóór de overgang naar twee ploegen in periode 5 wordt in periode 4 de belasting van de ene ploeg wat verlicht door niet te produceren voor produktgroep 4. Hiervoor wordt dan geleverd uit voornamelijk reeds in periode 2 opgebouwde voorraad. Iets soortgelijks speelt bij de overgang van twee ploegen naar één ploeg. In periode 8 wordt met twee ploegen extra geproduceerd van produktgroep 4 en in periode 9 met opnieuw één ploeg wordt vrijwel niets van deze produktgroep gemaakt. Bij nader inzien achtte het management de uitkomsten van het optimale plan voor produktgroep 4 op kostenoverwegingen alleszins redelijk.

De uitkomsten met betrekking tot de opbouw van seizoenvoorraden, het daaruit voortvloeiende gebruik van voorraadruimte en de behoefte aan extra emballage (kratten) werd door het management waardevol geacht voor het voorbereiden van de beslissingen daaromtrent.

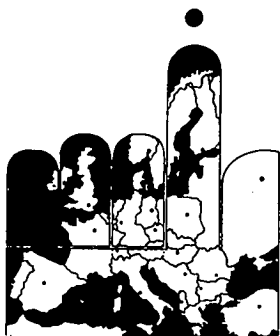
6. Het planningmodel als instrument van het management

Het planningmodel bleek bij de betrokken onderneming meer diensten te kunnen bieden dan alleen het aandragen van antwoorden op de vragen die gesteld worden ten behoeve van het jaarplan voor de productie. Het bleek bijv. mogelijk om met behulp van het model gefundeerde antwoorden te geven op vragen van het management omtrent lange-termijnvraagstukken. Een voorbeeld vormt de vraag of het aantrekkelijk zou zijn om bij het productiebedrijf een nieuw groot magazijn te bouwen om het nogal dure opslaan van voorraden bij derden te vermijden. Omdat een interactie kan worden verwacht tussen de kosten van het opslaan en transport van voorraden en het verloop van de productie over het jaar werden ook voor een mogelijke toestand na het bouwen van een nieuw magazijn optimale productieplannen berekend. Tevens werd in dat verband de door het management gebruikte vuistregel t.a.v. de minimale grootte van de roulerende en veiligheidsvoorraad bestudeerd. Het bleek dat voor verschillende combinaties van eigen magazijnruimte en parameters van de voorraadregel belangrijke verschillende productieplannen werden verkregen, met vrij ver uiteenlopende kosten. De aantrekkelijkheid van het bouwen van een nieuw magazijn bleek sterk afhankelijk van de parameters in de voorraadregel.

Een andere interessante toepassing betrof het vigerende FIFO-voorraadsysteem in vergelijking met een alternatieve handelwijze ten aanzien van de voorraden. In het algemeen kan men stellen dat het middellange-termijnplanningmodel in de uitwerking van productieplannen onder alternatieve omstandigheden een goede mogelijkheid biedt om inzicht in, alsmede een aansluiting op de ontwikkeling van lange-termijnalternatieven te verkrijgen.

K. Boskma
C. A. Th. Takkenberg

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Literatuurkroniek

EUROPA INSTITUUT LEIDEN

P. J. G. Kapteyn en P. VerLoren van Themaat: Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen. Tweede geheel herziene druk, Kluwer, Deventer, 1974.

Na vier jaar verscheen in 1974 een tweede druk 1) van de inleiding in het Europees Recht van de hand van de toenmalige Utrechtse hoogleraren Kapteyn en VerLoren van Themaat. Een geheel herziene druk, waarin de ontwikkelingen in de Europese Gemeenschappen sinds 1970 zijn verwerkt. De herziening liet geen hoofdstuk onverlet, zoals de schrijvers in het voorwoord opmerken. Ook ten opzichte van de in 1973 verschenen Engelse uitgave 2) van het boek zijn veel wijzigingen aangebracht.

Een belangrijke vooruitgang bestaat uit de literatuurverwijzingen, zowel in voetnoten als aan het slot van elk hoofdstuk. Het boek heeft daardoor aan bruikbaarheid voor studiedoeleinden gewonnen. Ongetwijfeld handhaaft het boek zich door deze bewerking ook in de komende jaren als het toonaangevende Nederlandse studieboek inzake het Europese recht. Wie het boek doorleest of zelfs alleen maar aandachtig doorbladerd, beseft heel duidelijk hoe omvangrijk en complex het recht der EG is geworden. Dit alles in ruim 400 bladzijden (met kleine letter) te ordenen en samen te vatten, is geen geringe opgave. In dit kader past een enkele kritische opmerking.

In de eerste druk lag het zwaartepunt op de topconferentie van Den Haag, die toen kortgeleden had plaatsgevonden. Dit is in de nieuwe druk eigenlijk zo gebleven, waardoor met name de aansluiting tussen hoofdstuk I („Het ontstaan van de EG en hun uitbreiding”) en hoofdstuk XII („Uitbreiding, verdieping en versterking”) niet logisch is. Het had meer voor de hand gelegen in het eerste hoofdstuk ook de politieke samenwerking tot en met de topconferentie van 1972 op te nemen, incl. de uitbreiding van de EG en de verhouding tot de andere OESO-landen. In hoofdstuk XII was dan ruimte vrijgekomen voor beschouwingen over de z.g. verdieping, de economische en monetaire unie, de politieke unie en de VS van

Europa, de institutionele versterking, de fusie der Gemeenschappen en de verhouding tussen Europa en de Derde Wereld.

J. J. M. Tromm: De Nederlandse rechtspraak en het recht der Europese Gemeenschappen. Tjeenk Willink, Groningen en Sijthoff, Leiden, 1974, 523 blz. + XXXIII, f. 56.

Dit boek is een uitgave van het T.M.C. Asser-Instituut, waaraan de auteur als wetenschappelijk hoofdmedewerker is verbonden. Dit Instituut is een interuniversitair instituut voor internationaal recht. Het bestaat uit drie afdelingen: Europees recht, volkenrecht en internationaal privaatrecht. Eén van de projecten van de afdeling Europees recht bestaat uit het verzamelen van de nationale jurisprudentie van de lidstaten met betrekking tot de Europese verdragen. Het hier te bespreken boek bevat de Nederlandse rechtspraak in de jaren 1958 - 1972. Het ligt in de bedoeling soortgelijke bundels met de rechtspraak van de andere lidstaten over dezelfde periode uit te geven.

Door deze uitgave wordt de verzameling vonnissen en arresten op twee wijzen beter toegankelijk gemaakt. Tot nu toe werd de verzameling slechts in beperkte mate verspreid. Voorts is ook de invoering van een systematische index een hele verbetering voor de toegankelijkheid van de verzameling. De uitgave is zeer overzichtelijk samengesteld. De sleutel ligt in de systematische index, welke wordt vooraf gegaan door een uitvoerige toelichting. Voorts bevat het boek nog een aantal indices (naar rechterlijke instanties, partijen en relevante artikelen), een trefwoordenregister en twee lijsten met uitspraken en arresten.

Een systematische index maakt raadpleging van de verzameling gemakkelijk. Het is echter jammer dat de samensteller bij het maken van deze index niet meer aansluiting heeft gezocht bij de reeds bestaande indexeringen van het Europese recht. Bovendien is het nog niet zeker, zoals de samensteller ook al opmerkt (blz. XVI), dat de index die in dit boek is gebruikt ook automatisch van toepassing kan zijn op de andere in deze serie uit te geven delen. Indien dit niet

het geval zou blijken te zijn, zou dit de raadpleging van de hele serie aanmerkelijk lastiger maken.

Op een enkel punt zou de index in ieder geval kunnen worden verbeterd. Dit betreft vooral het „kartelbeleid”, waar de systematiek enigszins onlogisch is en verwarrend werkt. Bovendien is de toelichting op dit punt niet helemaal duidelijk en bevat deze enkele onnauwkeurigheden. Deze tekortkomingen zijn juist daarom vervelend, omdat een „omvangrijk deel van de nationale jurisprudentie betrekking heeft op het kartelbeleid” (blz. XXII). Misschien dat dit in een volgend deel kan worden herzien. Dit zou ook kunnen gelden voor de uitspraken betreffende de staatshandelsmonopolies, die ons inziens een aparte plaats verdienen naast die inzake de steunmaatregelen.

Ondanks deze kritische opmerkingen is de uitgave bijzonder waardevol. Voor allen, die met de Nederlandse rechtspraak inzake de Europese verdragen te maken hebben, is deze verzameling een onmisbare hulp.

Mr. B. A. Meulenbroek: Het collectieve merk onder de Benelux-merkenwet. Kluwer, Deventer, 1974, 176 blz. + XI, f. 30.

Sinds het inwerkingtreden van de Benelux-merkenwet in 1970 zijn er al verscheidene studies over deze interessante wet verricht. De bepalingen over het collectieve merk waren echter nog geen onderwerp van uitvoerige bespreking geweest. Door dit te doen heeft de schrijver een belangrijke bijdrage tot de rechtspraak geleverd.

Schrijver begint met een onderzoek naar het belang van het collectieve merk vooral in Nederland. Vervolgens analyseert hij de relevante bepalingen van de Benelux-merkenwet. Hij beperkt zich hierbij niet alleen tot de zuiver op het collectieve merk betrekking hebbende bepalingen. Ook de bepalingen van de

1) De eerste druk is besproken in de Europa-bladwijzer in *ESB* van 28 oktober 1970, blz. 1063 - 1066.

2) Aangekondigd in Europa-bladwijzer in *ESB* van 3 april 1974, blz. 296.

wet, die een algemene strekking hebben en dus ook van toepassing zijn op het collectieve merk worden in de analyse betrokken. In verband met het belang van het reglement op het gebruik van een toezicht op het collectieve merk wordt dit reglement apart onderzocht. Vervolgens bekijkt schrijver de bescherming van het collectieve merk buiten de Benelux-merkenwet en hoe deze bescherming in Frankrijk, West-Duitsland en Zwitserland — uit welke landen de meeste buitenlandse depots in Nederland plaatsvinden — is geregeld. Tot slot geeft de schrijver een slotbeschouwing. Aan het boek zijn interessante stellingen toegevoegd, die helaas ergens tussen bijlagen zijn verscholen. Dat de maatschappelijke noodzaak voor de schepping van een Europees merkenrecht ontbreekt (stelling 4) zouden wij echter na de arresten HAG en Centrafarm van het Hof van Justitie van de EG (zie *ESB* van 5 februari 1975, blz. 127) willen ontkennen.

E. J. Mestmäcker: Europäische Wettbewerbsrecht. Mohr, Tübingen, 1974, 831 blz. + XL, DM 68.

De reeds bestaande zeer omvangrijke literatuur over het Europese mededingingsrecht is wederom verrijkt met een nieuw standaardwerk. Professor Mestmäcker, hoogleraar aan de universiteit van Bielefeld (West-Duitsland) heeft een boekwerk van 700 bladzijden geschreven over het Europese mede-

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL ROTTERDAM B.V.

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

dingingsrecht. Het is het meest grondige werk dat tot nu toe over dit terrein van het Europese recht is verschenen. Het boek is niet gemakkelijk te lezen. Mestmäcker schrijft in een zeer bondige stijl en zijn gebruik van de Duitse taal is niet eenvoudig. De schrijver steekt zijn eigen, dikwijls zeer vergaande, opvattingen niet onder stoelen of banken. Hierdoor lijkt het boek minder geschikt voor degenen die in de praktijk met het Europees mededingingsrecht te maken hebben, dan voor degenen die er studie van maken.

Mestmäcker's boek bevat een zeer systematische studie van het mededingingsrecht van de EG, vooral van de artt. 85 en 86, waar het grootste deel van het boek over handelt. Naast de materiële inhoud van beide artikelen besteedt hij eveneens veel aandacht aan de procedures voor de Europese Commissie

en de verhouding tussen nationale en Europese kartelautoriteiten. Korte hoofdstukken worden aan het eind van het boek gewijd aan de staatshandelsmonopolies (art. 37 EG), de openbare ondernemingen (art. 90 EG) en de afwijkende mededingingsregels voor de landbouw en het vervoer. Tot slot bevat het boek ongeveer 100 bladzijden met de belangrijkste verordeningen op het gebied van het Europese mededingingsrecht.

Ofschoon de ontwikkeling van het Europees mededingingsrecht al weer verder is voortgeschreden — het boek is bijgewerkt tot april 1973 — is het boek van Mestmäcker een echte verrijking van de literatuur en zal het nog vele jaren als standaardwerk gelden.

Europa Instituut Leiden

ESB

Ingezonden

Concurrerend samenwerken?

Ik bewonder de moed van Drs. Mul (COP) om zich steeds maar weer in de strijd te werpen voor de herstructurering van het Nederlandse bedrijfsleven. Ik heb dan ook met belangstelling zijn oproep aan de bedrijfstakverenigingen om het concurrerend samenwerken van haar leden te bevorderen gelezen (zie *ESB* van 2 april 1975).

Wat ik — tot mijn ongenoegen — mis in het artikel is de rol van de werknemers en de vakbonden bij de door Mul bepleite „samenwerking als orderende kracht”.

J. MÜLLER *

De werknemers hebben er groot belang bij dat er enige ordening komt in het economisch leven, en wel een dusdanige ordening, dat zij niet meer bij tientallen en honderdtallen op straat kunnen worden gezet. Want dat is de situatie die de vakbonden aantreffen, een situatie die als achtergrond kan worden gezien voor Muls opmerking op blz. 309, „dat men uit-nood opteert voor samenwerking, doch dat het doorgaans dan al te laat is om zonder brokken uit de problemen te komen”. (Waar Mul op diezelfde pagina constateert dat er politieke druk nodig was

„om de betrokken ondernemers tot gemeenschappelijk beraad aan te zetten” — hij noemt enkele bedrijfstakken — daar zou een opmerking op zijn plaats geweest zijn, dat de vakbonden deze politieke druk kunnen bevorderen, in de praktijk ook hebben bevorderd).

De rol van de werknemers moet op verschillende niveaus worden gezocht. Op de „werkvloer”, wanneer organisatiebureaus komen neuzen in de onderneming of wanneer intern een reorganisatie is uitgedacht. Bij de vakbondsbestuurders die de werknemers rechtstreeks kunnen vertegenwoordigen; tenslotte bij de vakorganisaties en de vakcentrales.

Het is helaas mijn ervaring, dat ambtelijke en semi-ambtelijke instanties, adviesbureaus, werkgeversorganisaties en individuele ondernemers, niet of nauwelijks bedacht zijn op het integreren van de factor arbeid in de plannen die zij opstellen en uitvoeren t.b.v. de herstructurering van het Nederlandse bedrijfsleven. Waar we ook naar toe gaan met deze maatschappelijke orde, volledige integratie van de werk-

* De auteur is medewerker bij de sociaal-economische afdeling van de Industriebond NVV.

nemers en hun vertegenwoordigers in de veranderingsprocessen zal zeer gewenst en noodzakelijk zijn. Enkele vragen rijzen bij het lezen van Muls artikel.

Is het wel voldoende om de voorgestelde beheerste concurrentie te leiden door middel van de CPB-verkenningen enz., als we niet de beschikking hebben over een taakstellend productieprogramma, gebaseerd op de lange-termijnbehoefte van ons volk en van de derde wereld?

Mul wil het mechaniek van ons stelsel oliën, maar hij vraagt zich niet af in hoeverre het doel waarvoor het mechaniek wordt gebruikt aan de door hem geconstateerde ontregeling schuldig is. Wel ziet hij in „concurrentie” en „samenwerking” een ingebouwde tegenstelling. Hij hoopt dan op het „leerproces” dat de betrokken ondernemers zullen ondergaan om hun gemeenschappelijke problemen te ontdekken en op te lossen.

Het geheel van zijn ideeën beweegt zich binnen het oude, vertrouwde maatschappijmodel, waarin vrijheid van consumptie en van ondernemen in concurrentie centraal staan. Voor mij is dit nog steeds een onaantrekkelijk model, want het gaat niet uit van de hogere menselijke kwaliteiten, doch doet voornamelijk een beroep op hebzucht, eerzucht. Het model van de prestatie-maatschappij.

Ik betwijfel ook sterk of de ondernemersorganisaties wel in staat zullen zijn om als „change-agent” op te treden. Deze organisaties zijn vaak sterk in zich zelf verdeeld. Functioneel zijn ze nodig om veranderingsprocessen te begeleiden, als katalysator zijn ze veelal onbruikbaar. Verdeeldheid door tegenstrijdige belangen berooft ze van de mogelijkheid een sterk beleid te voeren. Zouden werknemers en vakbonden katalyserend kunnen optreden? Het gebeurt hier en daar. De vakbeweging is echter sterk onderbemand wat deze problemen betreft (evenals de ondernemersorganisaties en de overheid!). Maar het is echter ook een weinig aantrekkelijke rol voor haar.

Herstructureringsprocessen zijn tot nu toe gepaard gegaan met massa-ontslag op grote schaal. Jaren dat er 20.000 werknemers door „omvangrijk ontslag” op straat terecht kwamen, zijn niet zeldzaam. Vele werknemers zijn nooit meer aan de slag gekomen. Wanneer de werkloosheid dusdanig gereduceerd zou kunnen worden, dat ze „in elk geval” niet langer dan enkele weken zou duren (frictie-werkloosheid), zou van werknemerszijde animo kunnen ontstaan om bij herstructureringsprocessen een grotere rol te gaan spelen. Er zou dan een feitelijk recht op arbeid moeten ontstaan. Nu is er de permanente kans ontslagen te worden en zeer veel te verliezen. Van de vakbeweging mag daarom alleen worden verwacht dat ze gaat meedoen, wanneer ze voor

de werknemers een drastische verbetering in hun hachelijke positie kan bewerkstelligen. Inkomensgaranties, een compleet bemiddelingsbeleid, inspraak op alle werkniveaus.

Het lezenswaardige artikel van Drs. Mul is geschreven voor ondernemers en hun organisaties. Wellicht wil de schrijver in een vervolg op zijn artikel aandacht schenken aan de groeperingen die de „verander-agenten” op hun pad ongetwijfeld zullen tegenkomen. De werknemers zijn m.i. dan — naar menselijke maatstaven gemeten — de belangrijkste groepering.

J. Müller

Naschrift

Als reactie op mijn artikel waarin ik met het oog op een betere beheersing van de economische ontwikkeling de bedrijfstakorganisaties oproep om het „concurrerend samenwerken” van haar leden te bevorderen, roept Müller mij op daarbij de rol van de werknemers en vakbonden niet te vergeten. Welnu, laat niet de indruk zijn ontstaan al zou ik het werknemerselement bij deze problematiek niet betrokken willen zien. Integendeel, ik ben met Müller van mening dat volledige integratie van de werknemers en hun vertegenwoordigers in de veranderingsprocessen zeer gewenst is. Ook zijn wij het met elkaar eens dat het veilig stellen van de werkgelegenheid daarbij als een leidend beginsel moet worden gehanteerd, een en ander uiteraard wel bezien in relatie met de noodzaak tot duurzame inkomensvorming en met inachtneming van aspecten als milieu, arbeidsomstandigheden, veiligheid e.d.

Wij verschillen echter van opvatting over de mogelijkheid die het huidige economische systeem in deze te bieden heeft. Müller — en met hem de Industriebond NVV — verwerpen het systeem van de vrije ondernemingswijze productie, zijnde voornamelijk geïnspireerd door hebzucht en eerzucht en waarbij hogere menselijke kwaliteiten niet tot hun recht komen. Deze stellingname lijkt mij niet alleen overtrokken, maar ook onzuiver. Ik volsta hier met erop te wijzen, dat datzelfde systeem evenzeer ruimte biedt aan fundamentele menselijke waarden als vrijheid, creativiteit en zelfontplooiing, zij het dat maximale benutting van deze mogelijkheden voor de brede laag van de werkende beroepsbevolking — in aanvulling op al hetgeen inmiddels is gerealiseerd — nog wel de nodige voorzieningen behoeft waartoe overigens reeds vele experimenten worden geëntamerd en een aantal beleidsmaatregelen in voorbereiding zijn.

Deze uiteenlopende waardering voor het functioneren van het huidige maatschappelijke bestel, neemt intussen niet weg dat m.i. ook in de opvatting van

Müller waarbij de onderneming gekenmerkt is door arbeiderszelfbestuur, de behoefte wordt gevoeld aan goed overleg tussen de bedrijven. Ik bepleit daarom een aanpak waarbij het bedrijfsleven in sectorverband komt tot de opstelling — en regelmatige bijstelling — van een ontwikkelingsstrategie (strategisch plan), dat als referentiekader kan dienen voor het macro-beleid van de overheid en het micro-beleid van de onderneming, een en ander gevoed door het centraal informatiebureau.

Een zodanige aanpak zal niet alleen gunstige uitwerking hebben op de financieel-economische positie van de branche i.c. bedrijven, doch heeft tevens op sociaal en maatschappelijk gebied zijn betekenis waarbij in het bijzonder te denken aan:

- een betere veiligstelling van de werkgelegenheid in de branche doordat de continuïteit van de onderneming beter wordt bewaakt;
- het vroegtijdig signaleren van veranderingen in productietechniek en werkwijze, waardoor een tijdige reactie hierop d.m.v. om- en bijscholingsprogramma's mogelijk wordt;
- de mogelijkheid om onder meer milieu-, grondstoffen- en energieproblemen, in zoverre zij branchespecifiek zijn, in onderling overleg aan te pakken.

Ik realiseer me dat in de situatie van vandaag zich de moeilijkheid voordoet dat veel ondernemers hun individuele bedrijfsbelangen onvoldoende gewaarborgd zien in een zodanige sectorale aanpak. In dit licht moet ook mijn suggestie worden gezien om te komen tot de aanstelling van „change-agents” die indringend — en daarmee beïnvloedend — de brancheleden dienen te informeren over de bestaande structuur van de sector en de ontwikkelingen die hierop inspelen, opdat de ondernemingen in een proces van communicatie en confrontatie kunnen komen tot de realisatie van het strategisch plan te richten veranderingsprocessen.

Ik ben me er tevens van bewust dat deze aanpak belangrijk aan betekenis wint, indien de werknemersorganisaties ertoe te brengen zouden zijn om in goed overleg met de werkgevers te komen tot de formulering van de uitgangspunten van zo'n plan. Sterker nog, wanneer de sociale partners elkaar zouden vinden in het gemeenschappelijk voeren van een stuk sectoraal beleid. Nu veronderstelt ieder beleid een duidelijke formulering van doelstellingen en de beschikbaarheid van instrumenten waarmee deze doelstellingen kunnen worden nagestreefd. Alhoewel deze twee elementen voor iedere sector — afhankelijk van de aardheid van het productieproces, de opbouw van de sector en de financiële positie die zij inneemt — geheel verschillend kunnen liggen, moet het toch mogelijk worden geacht om — in aan-

sluiting op de doelstellingen welke door de overheid in het kader van het industriebeleid worden nagestreefd — hieromtrent in algemene zin een aantal uitgangspunten te formuleren. Slechts om de gedachten te bepalen, noemen wij als *doelstellingen* van door het bedrijfsleven zelf te voeren sectoraal beleid:

- het binnen de sector tot ontwikkeling en op de markt brengen van nieuwe produkten en het tot stand komen van nieuwe productieprocessen;
- het bevorderen in de sector van een goed sociaal ondernemingsbeleid, en wel in die zin dat de omstandigheden waaronder en de kwaliteit waarmee mensen functioneren voor hen in de werksituatie maximale ontplooiingsmogelijkheden bieden;
- een harmonisch functionele opbouw van een sector, zulks mede in verband met werkgelegenheids- en ruim-

telijke-orderingsoverwegingen;

- een zodanige gaardheid van de sectorale structuur en aanpassing van de produktiemethode, dat deze in overeenstemming zijn met een verantwoord milieubeheer;

met als *instrumenten*:

- dienstverlening m.b.t. informatie en onderzoek alsmede bemiddeling bij allerlei vormen van samenwerking;
- ontwikkelen en bevorderen van kristallatiekernen door het op gang brengen van een management-motivatie-proces;
- het entameren van experimenten en andere vormen van onderzoek op het vlak van de sociale beleidsontwikkeling alsmede het organiseren van cursussen, exposities, kwaliteitsacties, exportdrives;
- steunverlening uit een per sector in te stellen „sanerings- en ontwikkelings-

fonds”, en het bepleiten van faciliteiten bij centrale overheid en regionale besturen;

- introduceren van bepaalde gedragsregels m.b.t. prijzen, leveringscondities, beloning van de factor arbeid, investeringen, milieubescherming enz.

De toekomst zal uitwijzen of het harmoniemodel het uiteindelijk toch wint van het conflictmodel!

P.S.

Prof. Dr. P. Hennipman berichtte mij het volgende:

„In het artikel van de heer Mul dat ik met belangstelling heb gelezen, stelt hij de vraag: zei Liefmann niet eens dat „Kartelle sind Kinder der Not?”. De vraag moet ontkennend worden beantwoord. Deze kenschetsing van kartels is afkomstig van F. Kleinwächter in zijn boek *Die Kartelle* (voor zover ik weet het eerste boek over dit onderwerp), Innsbruck, 1883, blz. 143”.

C. A. M. Mul

Prof. T. T. Paterson: Management-theorie, NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management, 's-Gravenhage; Uitgeverij Samsom, Alphen aan den Rijn, 1973, 208 blz., f. 28,50.

Integratie van bijdragen van talloze scholen, die leiding en organisatie van samenwerkingsverbanden tot onderzoekobject hebben, is onderwerp van studie van vele wetenschapsbeoefenaren. De diverse stromingen in het organisatiedenken (zoals „scientific management”, „human relations”, revisionisme, de socio-technische benadering van het Tavistock Instituut en de „systems”-school van March en Simon) hebben volgens de schrijver tot nu toe gefaald een algemene (integrale) theorie over management te leveren. De auteur heeft zich tot doel gesteld een algemene theorie van systemen te ontwikkelen, die door het management kan worden toegepast bij het systematisch organiseren van werkzaamheden en van mensen, die deze werkzaamheden uitvoeren. Management wordt door hem gedefinieerd als het ordenen en coördineren van functies en van mensen die deze functies vervullen, ten einde een gesteld doel te bereiken. In dit kader worden een aantal management-functies aan een nadere analyse onderworpen, nl. besluitvorming, gecoördineerde actie, het onderling met elkaar in verband brengen van de delen van het bedrijf door middel van besluitvormende actie en communicatie.

Het boek bestaat uit vier delen. In het eerste deel wordt het besluitvormingsproces beschreven en geanalyseerd. Na tot de conclusie te zijn gekomen dat het besluitvormingsproces uit vier fasen (informatie, conclusie, beslissing, uitvoering) bestaat, wordt aandacht geschonken aan de beslissings-systemen van resp. de lagere niveaus, de midden- en topniveau in de bedrijfshierarchie. Vervolgens wordt de groei en de structuur van het bedrijf aan de orde gesteld, waarbij de groeiproblematiek in verband wordt gebracht met soorten van beslissingen en het aantal personen, die zich met elk soort van beslissing bezighoudt.

In het tweede deel wordt aandacht geschonken aan het onderwerp bestuursleer. De bestuursleer houdt zich bezig met de relaties tussen mensen, die posities innemen binnen ondernemingsstructuren. Een aantal, veelvuldig in bedrijven voorkomende relaties en bevoegdheden komen aan de orde.

In deel drie (getiteld: „Algemene systeemtheorie”) wordt het model van het beslissingssysteem (ontwikkeld in deel één) met behulp van de in deel twee besproken relaties en bevoegdheden, verder uitgewerkt tot één geïntegreerde structuur van beslissingssystemen.

In deel vier wordt aandacht geschonken aan twee andere vormen van gezag (in deel twee is reeds „het structureel gezag” geanalyseerd), nl. het leiderschap en het moreel gezag. Met betrekking tot het moreel gezag wordt een uiteenzetting gegeven over de kenmerken van de goede manager.

Het geheel overziende kan worden gesteld dat de kern van het betoog van Paterson bestaat uit een grondige analyse van de beslissingsproblematiek. Hij levert daarmee een uitstekende bijdrage om tot dieper inzicht te geraken in dit bijzonder moeilijk terrein. Belangstellenden die zich de beginselen van een beslissingstheorie eigen willen maken, vinden hier een helder en vlot lezende uiteenzetting.

F. J. Gosselink

Ir. P. Tideman: Met de voeten op de aarde. Tjeenk Willink BV, Zwolle, 1975, 22 blz., f. 4,50.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon lector in de toegepaste landschapsecologie aan de Universiteit van Amsterdam op 17 maart 1975.

Mr. D. C. Smit: Grepen uit de historie van de Nederlandse successiebelasting. Kluwer BV, Deventer, 1975, 15 blz., f. 7.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in het belastingrecht aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op 21 maart 1975.

Elseviërs vennootschapsbelasting. Annoventura BV, Amsterdam, 1975, 5e editie, 208 blz., f. 27,50.

Leidraad bij de aangifte van de vennootschapsbelasting over 1974.